

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

Područje istočnog dijela provincije Dalmacije u rimsko doba

Završni magistarski rad

Kandidat: Arnela Selimović, BA

Mentor: Doc.dr. Amra Šaćić Beća

Sarajevo, 2018. godine

SADRŽAJ

I. UVOD.....	3
II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	6
III. PREGLED RIMSKOG OSVAJANJA PROSTORA DANAŠNJE ISTOČNE BOSNE, ZAPADNE SRBIJE I SJEVEROZAPADNE CRNE GORE	12
IV. <i>MUNICIPIUM MALVESIATIUM</i>	19
IV.1 Ubikacija.....	19
IV.2 <i>Municipium</i>	23
IV.2.1 Administrativno uređenje <i>municipium Malvesiatium</i>	26
IV.3 Kratki pregled historijata arheoloških istraživanja iz perioda antike na prostoru Skelana	28
IV.3.1 Prva arheološka istraživanja na prostoru Skelana	28
IV.3.2 Nova arheološka saznanja o Skelanima	29
IV.4 Arheološki nalazi sa područja <i>municipium Malvesiatium</i> sa akcentom na epigrafske spomenike.....	31
IV.5 Život u municipiju.....	36
IV.6 <i>Civitatis Dindariorum</i>	39
V. <i>DOMAVIA</i>	43
V.1 Otkriće antičke <i>Domavie</i>	43
V.2 Gradska uprava u Domaviji.....	45
V.3 Opis lokaliteta i sadržaj naselja u Domaviji.....	50
V.3.1 Nekropole	55
V.4 Cesta <i>Salona – Argentaria</i>	58
V.5 Stanovništvo u Domaviji.....	60

V.6 Nalazi iz Konjević Polja.....	61
VI. RIMSKA KOLONIJA U ROGATICI (<i>Colonia Ris</i>)	62
VII. <i>MUNICIPIUM S(..?)</i>	68
VII.1 Ime rimskog naselja u Kominama	68
VII.2 Status grada i administrativno uređenje.....	71
VII.3 Stanovništvo: autohtono i doseljeno	72
VII.4 Bilježenje natpisa iz Pljevlja i arheološka istraživanja.....	77
VII.4.1 Bilježenje rimskih natpisa.....	77
VII.4.2 Arheološka istraživanja.....	79
VII. 5 Rimski spomenici iz Pljevlja	81
VIII. ISTOČNOBOSANSKA RUDARSKA OBLAST	83
VIII.1. <i>Procuratores metallorm Pannonicorum et Delmaticorum</i>	84
VIII.2 <i>Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum</i>	86
VIII.3 Rudarstvo u doba dinastije Severa	87
VIII.4 Obim rudarske djelatnosti	90
IX. RELIGIJSKA SLIKA.....	92
IX.1 Omiljena domaća božanstva kod Ilira.....	92
IX.2 Kultovi na prostoru istočnog dijela provincije Dalmacije	92
IX. 2.1 Rimski kultovi	92
IX. 2.2 Grčki kultovi.....	97
IX. 2.3 Orijentalni kultovi	98
X. ZAKLJUČAK	100
XI. SUMMARY	104
XII. BIOGRAFIJA.....	106
XIII. PRILOG RADU	107

XIV. BIBLIOGRAFIJA.....	111
XIV.1 Skraćenice	111
XIV.2 Izvori	112
XIV.3 Literatura	113

I. UVOD

Dugotrajni sukobi Rimljana i Ilira su završeni 9. godine n. e. kada dolazi do konačnog pokoravanja ilirskih zajednica. Radi lakše kontrole novoosvojenih područja Rim je provinciju Ilirik podijelio na Gornji i Donji Ilirik, odnosno kasnije Dalmaciju i Panoniju. Istočni dio rimske provincije Dalmacije je obuhvatao dijelove današnje Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. U njen sastav su ulazila područja istočne Bosne, odnosno Bratunac, Srebrenica, Skelani, Rogatica, Višegrad, Goražde i Foča sa zapadne strane rijeke Drine, potom zapadna Srbija, sjeverozapadna Crna Gora i obično se kao istočna granica provincije Dalmacije uzima zlatiborska oblast u Srbiji.

Na spomenutom prostoru su egzistirale četiri poznate rimske administrativne jedinice: *Municipium Malvesiatium*, *Domavia*, *colonia Ris(..?)* i *Municipium S(..?)* koje ujedno predstavljaju predmet istraživanja ovog master rada. One nisu imale jednak tretman u historiografiji, a što je posljedica prije svega stanja izvorne građe. U djelima grčko – rimskih pisaca se ne nazire spomen ovih administrativnih jedinica, te je stoga glavni izvor za izučavanje njihove prošlosti arheološki materijal, odnosno epigrafski spomenici. Na njima se spominju princepsi, dekurioni, duumviri, vijeće dekuriona koji svjedoče o administrativnom uređenju, kako na lokalnom tako i na provincijskom nivou. Nažalost, mnogi aspekti razvoja samoga grada će i dalje ostati nepoznati i u sferi pretpostavki. Zahvaljujući dostupnoj građi ipak se može izvršiti rekonstrukcija prošlosti i donijeti određeni zaključci.

Na samom početku rada će biti predstavljen historijat istraživanja koji se okvirno može podijeliti u četiri faze. Prva faza istraživanja jeste austro – ugarski period kada Monarhija počinje pažnju posvećivati nauci i kada dolazi do prvih arheoloških istraživanja u drugoj polovini 19. stoljeća. Period između dva rata predstavlja na neki način i stagnaciju jer dolazi do smanjenja inteziteta istraživanja usljed raznih promjena na političkoj sceni. Vrijeme kada dolazi do oživljavanja kako historiografije tako i istraživanja jeste vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Svoje radove u tom periodu objavljuje veliki broj eminentnih autora. Posljednja faza istraživanja može se datirati u period od 1992. godine pa sve do danas kada pojedini arheološki lokaliteti ponovo dolaze u žižu javnosti. Također, karakteristična je pojava naučnika mlađe generacije koji nastoje izvršiti reviziju prošlosti.

Način na koji su Rimljani zaposjeli ova područja će također biti razmatran. Osvrtom na grčko – rimska literarna vrela, prije svega na Veleja Paterkula i Diona Kasija pokušat će se ispratiti rimsko osvajanje prostora istočne Bosne, zapadne Srbije i sjeverozapadne Crne Gore. O rimskom osvajanju ovog prostora nema previše informacija u izvornoj građi, jer taj prostor antički pisci spominju sporadično prilikom rimskih vojnih pohoda na Balkan i prilikom Batonovog ustanka.

U poglavljima o *municipium Malvesiatium*, Domaviji, *colonijsi Ris(..?)*, *municipiumu S(..?)* će biti predstavljen historijski pregled razvoja gradova. Naročito će se razmatrati problem ubikacije kada su u pitanju *Malvesiatium* i *Ris(..?)* gdje će se kritički pristupiti sagledavanju historiografije. Jedno od pitanja oko kojeg se historiografija spori jeste pitanje stjecanja određenog administrativnog statusa tako da će i toj problematici biti posvećena pažnja. Imena ovih administrativnih jedinica nisu zabilježena u pisanim izvorima te će se analizom epigrafskog materijala pokušati rekonstruirati ista. Akcenat će biti i na topografiji ilirskih naroda, arheološkim istraživanjima, spomenicima koji pružaju podatke iz svakodnevnog života stanovništva i koji su dragocjen izvor za historijska istraživanja.

Istočni krajevi današnje Bosne i Hercegovine su posebno bili značajni za Rimljane. Glavni razlog tome jeste rudarstvo po kome su ti prostori i poznati. Nakon što je Rim iscrpio raspoloživa rudna sredstva u Hispaniji i Dakiji svoju pažnju usmjerava ka Bosni gdje je poznato da su postojale tri rudne oblasti. Jedna od tih oblasti je bila u istočnoj Bosni i poznata je pod nazivom istočnobosanska rudarska oblast, te će i tom segmentu ekonomije biti posvećeno jedno poglavlje. U poglavlju Religijska slika bit će predstavljen širok spektar različitih kultova koji su specifični za ovaj prostor i na kojem su dominirala rimska i orijentalna božanstva.

Kada su u pitanju pisani izvori, odnosno djela grčko – rimskih pisaca ovi prostori su ostali na marginama istih. Sa druge strane literatura je obimna, ali nisu sve tematske cjeline podjednako zastupljene. Mnogo više pažnje je poklanjano Domaviji, pa i municipiju u Skelanima, dok su dvije administrativne jedinice nepoznatog imena poprilično slabo istražene. Pojedini historičari i arheolozi su u okviru tema kojim su se bavili, na određenim mjestima doticali ovog prostora. Treba napomenuti da do sada nije objavljeno niti jedno monografsko djelo koje bi u fokusu svog istraživanja imalo ovu mikroregiju koja obuhvata prostor današnje istočne Bosne i Hercegovine, zapadne Srbije, te sjeverozapadne Crne Gore. Autori su se obično prilikom pisanja vodili

savremenim granicama. Međutim, kulturno – historijska i administrativna povezanost ovog prostora u rimsko doba je neminovna, pa stoga cio taj prostor je potrebno posmatrati kroz prizmu jedne historijsko – geografske cjeline u kontekstu romanizacije, rimske administracije, kulturnog i političkog razvoja.

Cilj ovog rada je da se pokaže razvoj područja istočnog dijela provincije Dalmacije koje je ono doživjelo u rimsko doba, zbog čega je taj prostor bio od značaja za Rimljane i koje su to tekovine rimske kulture prisutne na spomenutim prostorima. Potom, kako su se domorodačke zajednice uklopile u rimski sistem uprave i kako je tekao proces romanizacije. Također, kroz rad na ovoj temi pokušati će se uraditi analiza u duhu savremene historijske nauke koja u sebi podrazumijeva kritički pristup. U studiji je korištena tematska metoda jer najbolje odgovara ovakvoj vrsti rada. Korištena je i hronološka metoda putem koje se pratio administrativno – teritorijalni razvoj municipalnih jedinica na prostoru istočnog dijela rimske provincije Dalmacije, a u kontekstu analize pisane građe pristupilo se vanjskoj i unutrašnjoj kritici izvora.

II. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Istočna Bosna, zapadna Srbija i sjeverozapadna Crna Gora su prošle kroz sličan kulturno – historijski razvoj. U drugoj polovini 19. stoljeća javlja se interes državnika, putnika i istraživača za ova područja. Strani konzuli u Bosni i Hercegovini, u vrijeme osmanske uprave, obavljali su razne dužnosti. Najbolji primjer toga je Otto Blau, prvi pruski kraljevski konzul u BiH, koji se ujedno bavio i naučnim radom. Značajan je po bilježenju 20 rimskih natpisa iz Pljevlja. Njegov izvještaj je pročitao u Pruskoj kraljevskoj Akademiji nauka i umjetnosti 1866. godine.¹ Ova područja su bila u žiži interesovanja palentologa i antropologa. Takav je bio i Moritz Hoernes, austrijski naučnik. Istraživao je u Bosni i Hercegovini, a prilikom svog istraživanja nije zapostavio ni rimske spomenike. Njegov izvještaj o starinama je objavljen 1880. godine pod nazivom *Römische Alterthümer in Bosnien and der Herzegovina*.² Na Balkanskom poluostrvu boravio je i znameniti britanski arheolog Arthur Evans. Napisao je više studija o svojim putovanjima ovim prostorima koja su u to vrijeme bila pogođena raznim dešavanjima, odnosno bunama stanovništva. Ipak, kada je u pitanju antička prošlost njegovo najznačajnije djelo je *Antiquarian Researches in Illyricum* u kojem je zabilježio mnoštvo informacija o spomenicima, građevinama, komunikacijama.³

Na Berlinskom kongresu 1878. godine donesena je odluka o okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro – Ugarske monarhije. Dolazak Austro – Ugarske predstavlja prekretnicu u razvoju države. Taj pomak je vidljiv u skoro svim segmentima života. Dolazi do industrijalizacije, poboljšanja obrazovnog sistema, ekonomije itd. Sve više pažnje se usmjerava ka nauci, te je u skladu sa tim otvaranje i prve naučnoistraživačke institucije u Sarajevu, Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine koji je osnovan 1888. godine.⁴ Pokretanje ovakve ustanove je zahtijevalo naučni časopis koji će izvještavati o arheološkim istraživanjima i u kojem će naučnici

¹ Monatsberichte der königlich preusichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, aus dem Jahre 1866, Berlin 1867, 838 – 854.

² Hoernes, 1880, 187 – 196.

³ Evans, 1885, 25 – 46.

⁴ <http://www.zemaljskimuzej.ba/bs/o-zemaljskom-muzeju-bih> (Pristupljeno u 17: 05, 16. 12. 2017.); Spomenica, 1988, 13.

moći objavljivati svoje radove. Početkom naredne godine je izašao i prvi broj Glasnika Zemaljskog muzeja.

Posebno veliki interes je bio usmjeren ka otkriću značajnih rimskih centara. Rudonosna oblast *Argentaria* je zbog svoje važnosti izazivala posebnu pažnju. Upravo je sa ciljem otkrića ove oblasti u Beču osnovano društvo „Bosnia“. Spomenuto društvo je pokrenulo istraživanje koje će na koncu rezultirati otkrićem *Argentarie*. Pronađeni ostaci (terme, forum, tribunal...) predstavljaju dokaz jednog imponantnog rimskog grada, a natpisi svjedoče o administrativnom uređenju. Rezultate tih istraživanja koja su trajala više godina je objavio Vjenceslav Radimsky u Glasniku Zemaljskog muzeja.⁵ Radimsky nije bio usamljen kada je u pitanju objavljivanje rezultata istraživanja jer su se pored njega za taj prostor interesirali Alfred von Domaszewski i Carl Patsch koji su svoju pažnju usmjerili ka natpisima. Pored njih, svakako treba spomenuti Dimitrija Sergejevskog i Ivu Bojanovskog koji su kasnije u više navrata objavljivali članke čiji je tematski okvir obuhvatao nalaze s ovog prostora. Sergejevski je većinu tih članaka publicirao u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH, a Bojanovski u časopisu Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne (Muzej Istočne Bosne Tuzla).⁶

Doprinos Ćire Truhelke, koji je obavljao razne funkcije u Zemaljskom muzeju, je također značajan. Vršio je istraživanje s ciljem rekonstrukcije dijela rimske ceste *Ad Drinum* – *Argentaria*. U Skelanima je pronašao bazu sa posvetom caru Karakali, a svoja zapažanja je zabilježio u tekstu o rimskim starinama.⁷ Sistematska istraživanja koja su vršena pod okriljem Zemaljskog muzeja je predvodio Carl Patsch. On je u toku tri godine uspio da istraži veliki broj spomenika i dvije bazilike u Skelanima.⁸ Njegovo istraživanje nije bilo usmjereno samo na pojedine prostore, nego na cjelokupnu rimsku provinciju Dalmaciju. Objavio je više izvještaja pod nazivom *Archaeologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien* u AEM odnosno *Arheološko – epigrafska istraživanja rimske provincije Dalmacije* u GZM – u. On je zapisivao natpise, ali i revidirao stare. Njegove zabilješke su popraćene i crtežima, koji predstavljaju važan izvor za one spomenike koji nisu sačuvani. Svojim

⁵ Radimsky, 1891, 1 – 19; Radimsky, 1892, 1 - 24; Radimsky, 1894, 1 – 47.

⁶ Domaszewski, 1884, 243 – 246; Patsch, 1893, 75 – 93; Sergejevski, 1934, 13 – 15; Bojanovski, 1965, 103, 108; Bojanovski, 1967, 41.

⁷ Truhelka, 1891, 239 – 245.

⁸ Patsch, 1907, 431 – 465.

djelovanjem i otkrićima je zauvijek zadužio bosanskohercegovačku nauku općenito. Također, važno je napomenuti da pojedini nalazi nisu rezultat namjenskog istraživanja. Nije rijedak slučaj da su prilikom građevinskih radova otkriveni spomenici iz rimskog perioda koji su obično korišteni u sekundarne svrhe. Rezultati prve faze istraživanja, odnosno sva dostignuća austro – ugarskog perioda svjedoče o bogatoj rimskoj prošlosti istočnog dijela Dalmacije. Važno je spomenuti da su spomenici koje je Patsch prikupio u Skelanima, njih oko 80, usljed izlivanja Drine ostali zatrpani. Bez ulaganja Austro – Ugarske monarhije u istraživanja pojedini segmenti prošlosti bi sasvim sigurno bili prekriveni velom tajni. Svako ozbiljnije izučavanje ovih prostora ne može proći bez djela Patscha, Truhelke, Radimskog.

Period između dva svjetska rata (1914 – 1945) je donio mnogobrojne promjene na svjetskoj političkoj sceni. Sa karte zauvijek nestaju četiri velika carstva, a dolazi do formiranja novih državnopravnih tvorevina. Prvodecembarskim aktom 1918. godine ustanovljeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca u čijim okvirima se našao prostor nekadašnje rimske provincije Dalmacije, a samim tim i njen istočni dio. Preokupacija vlasti je na nekim drugim temama tako da dolazi do stagnacije kada su u pitanju istraživanja. Već gore spomenuti Sergejevski u ovom periodu objavljuje veći broj članaka u GZM - u kao i u Spomenici Srpske kraljevske akademije.⁹ Između dva rata djelovao je srpski historičar Nikola Vulić. Objavio je spomenike sa natpisima koji su bili otkriveni do njegovog vremena u Spomenici Srpske kraljevske akademije.¹⁰

U vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1945 – 1992) ponovo se počinje pažnja posvećivati istraživanju ostataka davne prošlosti. Najbolji primjer toga jesu istraživanja nalazišta *Municipium S* koja su započela u drugoj polovini 20. stoljeća, tačnije 1964. godine. U saradnji sa više institucija (Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Muzej u Pljevljima i Filozofski fakultet u Beogradu) sistematska istraživanje je predvodila Aleksandrina – Cermanović Kuzmanović. Rezultate svojih istraživanja je objavljivala u više navrata, a pažnju je posvetila i interpretiranju materijala koji je pronađen.¹¹ Sa malim prekidom istraživanja su

⁹ Sergejevski, 1930, 16; Sergejevski, 1934, 13, 15; Sergejevski, 1940, 23; Sergejevski, 1940, 133 – 160.

¹⁰ Vulić, 1933, 1 – 89; Vulić, 1941 – 1948, 1 – 279.

¹¹ Cermanović – Kuzmanović, 1966, 21 – 28; Cermanović – Kuzmanović, 1976, 93 – 99; Cermanović – Kuzmanović, 1979, 93 – 99.

trajala do 1975. godine. Godine 1966. dolazi do nastanka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU BiH). Ova institucija je utemeljena iz Naučnog društva Bosne i Hercegovine zakonom koji je donijela Skupština Bosne i Hercegovine. Naučnicima i istraživačima se pruža više mogućnosti kada je u pitanju publikovanje radova. U ovom periodu počinje izlaziti i Godišnjak, časopis Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (CBI).¹² Glasnik Zemaljskog muzeja i Godišnjak CBI postaju glavni časopisi u kojima se objavljuju radovi koji tretiraju određena pitanja iz rimske prošlosti. Vidljivo je da vlasti na određeni način vode brigu o razvoju nauke. Popis arheoloških nalazišta, odnosno mjesta gdje su pronađeni ostaci iz rimskog perioda zabilježen je u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine koji je publikovan 1988. godine u izdanju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.¹³

Tokom ovih godina veliki broj naučnika objavljuje svoje radove koji su vezani za neke od četiri administrativne jedinice (*Domavia, municipium Malveiatium, Municipium S(..?)*, *colonia Ris (..?)*) koje su i tema ovog master rada. Općenito o provinciji Dalmaciji pisali su Géza Alföldy¹⁴ i J.J. Wilkes¹⁵. U ovom periodu svoja djela objavljuje i Esad Pašalić koji se bavio antičkim naseljima, cestama i rudarstvom.¹⁶ Kada je u pitanju rudarstvo poseban doprinos je Slobodana Dušanića¹⁷ bez čijih radova nije moguće napisati neki ozbiljniji tekst. Zahvaljujući Milici Baum i Draganu Srejiću koju su istraživali nekropole u Domaviji poznati su tipovi grobova, njihov raspored, sadržaj i slično.¹⁸ O teritoriji i ubikaciji *municipiuma Malvesiatium* pisala je i Fanula Papazoglu.¹⁹ Izlazi i djelo grupe autora *Kulturna istorija BiH*²⁰, a o rimskom periodu je pisao Pašalić. Godine 1977. javnosti je postala dostupna knjiga *Antički kulturni i votivni*

¹² http://www.anubih.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=8&Itemid=473&lang=ba (Pristupljeno u 12: 15, 17. 12. 2017)

¹³ Arheološki leksikon BiH, Tom 1-3.

¹⁴ Alföldy, 1965.

¹⁵ Wilkes, 1969.

¹⁶ Pašalić, 1954, 47 – 75; Pašalić, 1960; 1984.

¹⁷ Dušanić, 1977, 52 – 94; Dušanić, 1980, 7 – 55

¹⁸ Baum & Srejić, 1959, 23 – 54; Baum & Srejić, 1960, 3 – 31; Srejić, 1965, 7 – 49.

¹⁹ Papazoglu, 1957, 114 – 122.

²⁰ Grupa autora, 1984.

spomenici na području BiH autora Envera Imamovića koje je od velikog značaja pri izučavanju religije i duhovnog života Ilira.²¹

Najveći značaj imaju djela Ive Bojanovskog kada je u pitanju izučavanje ove tematike. Njegovo djelo *BiH u antičko doba* objavljeno 1988. godine je jedina monografija u kojoj su obrađene sve rimske administrativne jedinice sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Detaljno je obradio pitanje romanizacije, urbanizacije i topografije. Vrijednost ove monografije je u tome što ona predstavlja unikat kada je u pitanju antička prošlost cjelokupne Bosne i Hercegovine i što autor detaljno obrađuje problematiku administrativnih jedinica Dalmacije. Da je vrstan poznavalac prilika u rimskoj provinciji Dalmaciji pokazao je u svom doktorskom radu koji je naslovljen *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Pored toga napisao je i veliki broj članaka koji se dotiču istočnog dijela provincije Dalmacije. Neki od njih su: *Arheološko – epigrafska bilješka sa Drine* (ČGT), *Municipium Malvesiatium sa najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine* (*Rudo*) (Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti), *Severiana Bosnensia* (ČGT), a za ovu temu je posebno važan članak *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora* (ARR JAZU).²²

U vremenu nakon posljednjeg rata objavljen je značajan broj radova koji na direktan ili indirektan način obrađuju provinciju Dalmaciju i njen istočni dio. *O gospodarstvu rimske provincije Dalmacije* pisao je Ante Škegro 1999. godine koji se posebno osvrnuo na rudarstvo, trgovinu, stočarstvo itd.²³ Rudarstvo je u fokusu bilo i kod Edina Veletovca koji je objavio rad pod nazivom *Istočnobosanska rudarska oblast*.²⁴ Radmila Zotović je autor više djela o stanovništvu, ekonomiji i romanizaciji istočnog dijela provincije Dalmacije.²⁵ Godine 1995. objavila je monografiju o rimskim nadgrobnim spomenicima istočnog dijela provincije Dalmacije.²⁶ Peregrinske civitates su bile u fokusu Dragane Grbić²⁷, kao i Salmedina

²¹ Imamović, 1977.

²² Bojanovski, 1967, 41 – 53; Bojanovski, 1968; 241 – 262; Bojanovski, 1972; 27 – 53; Bojanovski, 1974; Bojanovski, 1988.

²³ Škegro, 1999.

²⁴ Veletovac, 2014, 113 – 120.

²⁵ Zotović, 2002; Zotović, 2003, 19 – 38.

²⁶ Zotović, 1995.

Mesihovića²⁸. O pojedinim segmentima razvoja *municipiuma Malvesiatium i S* raspravljala je Svetlana Loma²⁹, dok je kod Imamovića akcentat na *Malvesiatium* i Domaviji³⁰. *Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja* je naziv članka Amre Šaćić Beća.³¹ Miroslava Mirković je autor jedine monografije o administrativnoj jedinici *Municipium S*. Njena knjiga je objavljena na srpskom i engleskom jeziku.³² Adnan Busuladžić je pisao o rimskim vilama u BiH, mozaicima, antičkom željeznom alatu ali je prezentirao i neobjavljene arheološke nalaze sa područja Srebrenice koji su otkriveni slučajno.³³

Da ostaci iz rimskog perioda i dalje privlače kako mlađe istraživače tako i širu javnost najbolje pokazuje primjer iz Skelana. U 21. stoljeću su ponovno započela sistematska istraživanja ovog arheološkog lokaliteta. Spomenici koje je pronašao ranije Patsch su zbog prirodnih nepogoda ostali zatrpani sve do 2008. godine. Istraživanja su nastavljena i u narednim godinama, a sve je rezultiralo ponovnim otkrićem kamenih spomenika, kovanica, mozaika, objekata kao i osnivanjem muzejske ustanove na tom prostoru koja je nazvana *Municipium Malvesiatium Skelani - Srebrenica*.³⁴

²⁷ Grbić, 2014.

²⁸ Mesihović, 2011b, 55 – 78.

²⁹ Loma, 2009, 107 – 122.

³⁰ Imamović, 2002, 7 – 36.

³¹ Šaćić Beća, 2018, 111 – 133.

³² Mirković, 2013.

³³ Busuladžić, 2007; Busuladžić, 2008; Busuladžić, 2011; Busuladžić, 2014; Busuladžić, 2017, 11 – 46.

³⁴ <http://www.municipiumskelani.net/preliminarni-rezultati-istrazivanja-u-skelanima/> (Pristupljeno u 13:42, 20. 12. 2017); Gavrilović Vitas & Popović, 2015, 199; Marković, 2015, 2.

III. PREGLED RIMSKOG OSVAJANJA PROSTORA DANAŠNJE ISTOČNE BOSNE, ZAPADNE SRBIJE I SJEVEROZAPADNE CRNE GORE

Cjelokupna historija Rima obilježena je brojnim ratovanjima. Rimske ambicije nisu zaobišle ni zapadni Balkan koji je za njih imao prije svega strateški značaj odnosno osiguravanje granica, ali ne treba izuzeti ni prirodna bogatstva spomenutog prostora, prije svega rudarstvo. Tako su odnosi Ilira i Rimljana uglavnom bili prožeti ratovima koji su za cilj imali zaposjedanje cjelokupnog balkanskog područja. Rimska osvajanja su bila dugotrajna, odnosno oni nisu odmah zauzeli sva područja nego je to bio jedan postepen proces. Nakon što bi uspjeli poraziti određenu zajednicu, ubrzo bi se nova pobunila tako da su se često vraćali na sami početak. Međutim, vojska kao što je bila rimska i njeni zapovjednici ipak su na kraju pronašli način kako da primire i osvoje ilirsko područje.

Veliki neprijatelji Rima su bili Delmati, starosjedioci zapadnobosanskih kraških polja. Njihovi okršaji u historiografiji su poznati pod nazivom „Delmatski ratovi“ a prvi sukobi su započeli 156. god. pr. n. e. Delmati su pružali snažan otpor, a Rimljani su iznova slali svoje konzule protiv njih.³⁵ U međuvremenu je Rim uspio da porazi Ardijejce ali i da povede pohod protiv još jedne zajednice, Japoda.³⁶ Iliri su problem predstavljali i jednom od najvećih vojskovođa svih vremena Gaju Juliju Cezaru (*Gaius Iulius Caesar*, 100 – 44. god. pr. n. e.). On se, između ostalog, sukobio i sa Pirustima, narodom koji pojedini autori dovode u vezu sa municijem u Pljevljima. Pirusti su provaljivali u krajeve rimske pokrajine, međutim kada su saznali za Cezarove namjere poslali su mu poslanstvo. Sukob je završen tako što su Pirusti morali poslati taoce i nadoknaditi nanесenu štetu.³⁷ Sve ovo vrijeme odnosi Rimljana i Ilira su bili turbulentni jer nijedna strana nije mirovala, a s druge strane ni Rim nije pokazivao preveliku želju da se konačno obračuna sa njima.

³⁵ Zaninović, 1966, 27 – 92; Zaninović, 1967, 5 – 101.

³⁶ Mesihović&Šaćić, 2015, 168 – 170.

³⁷ Zaninović, 2015, 372.

Rimske pohode koji su uveliko trajali nastavio je Oktavijan, kasniji car August (*Imperator Gaius Julius Caesar Augustus*, 27. god. pr. n. e. – 14. god. n. e.). Njegova kampanja u Iliriku je trajala u periodu od 35. – 33. god. pr. n. e. Pri izučavanju ovog pohoda glavno pitanje na koje je potrebno dati odgovor jeste koja je područja tom prilikom Oktavijan zauzeo. Oktavijan je stigao do Siska, zauzeo zemlju Japoda i Segestana i tako postavio jak temelj za kasnija osvajanja.³⁸ Pojedini autori poput Vulića zastupaju tezu da je Oktavijan osvojio ne samo veći dio Bosne, nego i zapadnu Srbiju.³⁹ Bojanovski s druge strane smatra da se tu ne može govoriti o formalnoj okupaciji, jer se Oktavijan zadovoljavao sa simboličnom predajom.⁴⁰

Najznačajniji izvor koji izvještava o Oktavijanovom ilirskom ratu jeste Apijan koji u svom djelu „Ilirke“ daje pregled sukoba.⁴¹ Na samom početku je Oktavijanov vojskovođa M. Vipsanije Agripa porazio gusare kao i veći broj manjih zajednica. Nakon toga su između ostalih poraženi Dokleati, Naresi, Glindicioni itd.⁴² Oktavijan se vrlo brzo uključio u borbe. Njegovi prvi protivnici su bili Japodi, a Oktavijanu je za rukom pošlo da osvoji pojedina japodska naselja. Svakako najveći uspjeh jeste osvajanje japodskog središta, Metuluma.⁴³ Sljedeći cilj je bila Segestika pa su se tim pravcem uputile i rimske trupe. Opsada Segestike je trajala mjesec dana, a kao pobjednici su izašli Rimljani. Nakon što je osvojena Segestika, Kasije Dion je zabilježio da je i: „preostala Panonija bila prisiljena na predaju“.⁴⁴ Danijel Džino i Alka Domić Kunić su mišljenja da se tu najvjerojatnije radilo o području između Drave i Save, sa Požeškom gorom kao istočnom granicom.⁴⁵

Kao naredni protivnik Rimljana javljaju se ratoborni Delmati. Predvođeni zapovjednicima Versom i Testimosom Delmati su pružali otpor, ali to nije bilo dovoljno protiv nadmoćnih rimskih legija i Oktavijana koji su osvojili delmatska naselja.⁴⁶ Sve te pobjede su Oktavijanu omogućavale dalji napredak u samu unutrašnjost. Naredna zajednica sa kojom se susreo bili su

³⁸ Bojanovski, 1988, 42.

³⁹ Vulić, 1933, 13 – 24.

⁴⁰ Bojanovski, 1988, 43.

⁴¹ Apijan, 3, 14 – 28.

⁴² Apijan, 3, 16.

⁴³ Wilkes, 1969, 50 – 51.

⁴⁴ Dion, 49.37,6.

⁴⁵ Džino&Domić Kunić, 2013, 155.

⁴⁶ Šašel Kos, 2005, 442 – 449.

Derbanoi.⁴⁷ Nakon njegovog povratka u Rim ratovanje je nastavio njegov vojskovođa Tauro Statilije. Prema izvorima pokorene su i druge zajednice, međutim ne navodi se koje.⁴⁸ Bojanovski je iznio mogućnost da se radi o Dezidijatima, Mezejima, Breucima te drugim zajednicama u Bosni i Slavoniji.⁴⁹ Oktavijan nije lično učestvovao u tim borbama te stoga to nije ni zabilježeno u njegovim memoarima. Ti memoari su jedan od važnijih izvora koje je koristio Apijan te je to možda razlog zbog kojeg se ne navode imena zajednica u unutrašnjosti koja su poražena. Kada su u pitanju istočni dijelovi Dalmacije skoro je nemoguće donijeti ispravan zaključak. Izvori ne navode imena svih zajednica koje su učestvovala u ovom ratu. Najvjerojatnije je da su ti prostori u potpunosti pokoreni u Batonovom ustanku.

Između Oktavijanovog ilirskog rata i Tiberijevog ratovanja u Panoniji dogodile su se neke manje pobune.⁵⁰ Vojne akcije je predvodio najbliži Oktavijanov saradnik i jedan od najboljih vojskovođa, Marko Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa*, 63. – 12. god. pr. n. e.). Nakon njegove smrti Oktavijan je odlučio zapovjedništvo prepustiti Tiberiju (*Tiberius Caesar Divi Augusti filius Augustus*, 14. – 37. god. n. e.) koji je bio sin njegove supruge Livije iz prvog braka. Ovaj rat u historiografiji je poznat pod nazivom *Bellum Pannonicum*. Skloni tom nazivu su Velej Paterukl i Svetonije, dok je za Dion Kasija Tiberijev pohod gušenje ustanka, a ne osvajanje novih teritorija.⁵¹

Tiberije u Panoniju kreće 12. god. pr. n. e. Njegova vojska je djelovala iz Segestike prema neosvojenim područjima. Pomoć su mu pružili Skordisci koje je ranije porazio. Borio se protiv Oserijata, a smatra se da su mu najveći otpor pružili Breuci i Amantini.⁵² Breuke je porazio u prvoj godini ratovanja, dok sukobi sa Andizetima nisu direktno potvrđeni u izvorima, ali prema Domić Kunić arheološka istraživanja u području Osijeka idu tome u prilog.⁵³ Također, prema

⁴⁷Postoje različite pretpostavke u historiografiji ko su zapravo *Derbanoi*. Pomenuta zajednica se predala Oktavijanu. Pojedini autori su mišljenja da se možda radi o *Deurima*, odnosno toponim *Derva* koji se spominje kod Ravenjina povezuju sa *Derbanoima*. Autori koji su skloni toj pretpostavci su: Tomaschek, Swoboda, Mayer, Alföldy, Stipčević itd. Mesihović, 2011a, 48 nap.116.

⁴⁸ Dion, 49. 38. 4.

⁴⁹ Bojanovski, 1988, 45.

⁵⁰ Mesihović&Šaćić, 2015, 197.

⁵¹ Velej, 2. 39. 3; Svetonije, Tib. 9. 2; Dion, 54.31.

⁵² Mesihović&Šaćić, 2015, 199.

⁵³ Domić Kunić, 2006, 106.

istom autoru Tiberije je tada zauzeo i Sirmium i svakako porazio Amantine. Pod rimsku vlast je došla Panonija, dovršeno je osvajanje Međurječja, ali je bilo potrebno okrenuti se ka Bosni.⁵⁴ Bunili su se i Delmati ali njihova pobuna je ugašena brzo.⁵⁵ Borbe u Tiberijevom ratu su uglavnom bile skoncentrirane na području Panonije. Poznato je da su bile borbe sa Delmatima, a prema Domić Kunić Rimljani su tom prilikom pobijedili i Dezidijate. Ona ističe da se o pohodima protiv Mezeja, Diciona i Dezidijata ništa ne zna, a kao razlog navodi netrpeljivost rimskih krugova prema Tiberiju.⁵⁶ Nije bio osvojen cjelokupan bosanskohercegovački prostor nakon ovog Tiberijevog pohoda.

Pored pustošenja panonskog područja i uništavanja naselja, odvođenja stanovništva u ropstvo, nametanja poreza jedna od najvažnijih posljedica Tiberijevog rata u Panoniji jeste Veliki ilirski ustanak koji je trajao od 6 do 9. god. n. e. Kao povod za ovaj ustanak iskorištena je regrutacija Ilira koji su trebali ratovati u Markomaniji. Međutim, uzroci su bili dublje prirode.⁵⁷ Regrutovana vojska se okupila na prostoru kojeg su nastanjivali Dezidijati i tom prilikom se pobunila.

Dva najznačajnija izvora kada je u pitanju Batonov ustanak jesu Dion Kasije i Velej Paterkul. O samom početku ustanka Vejele je zapisao: „...kada su se cijela Panonija, bijesna zbog duga mira i dobra, i snažna Dalmacija, sa svim svojim plemenima, udružile i odlučile napasti oružjem... K tome je također bio toliki strah od ovog rata da je i sama odvažnost Cezara Augusta, sabranog i postojanog zbog iskustva toliki ratova, bila potresena strahom.“⁵⁸

Sa druge strane, Dion Kasije navodi: „Dalmati su se osjećali potlačeni zbog danka koji su davali. I dosad su se silom držali mirno, ali kada je Tiberije po drugi put krenuo u rat protiv Kelta a njima (tj. Delmatima) naredio da i oni pošalju nešto vojske, zbog toga se sakupe, pa ugledavši svoju omladinu u cvatu, nisu odoljeli, nego se na poticaj nekog Batona Desitijatskog malo njih pobunilo te porazilo Rimljane koji su na njih krenuli, na što su im se pridružili i ostali.

⁵⁴ Domić Kunić, 2006, 108 – 110.

⁵⁵ Dion, 54. 34, 5.

⁵⁶ Domić Kunić, 2006, 106, 110.

⁵⁷ Domaće stanovništvo je imalo čitav niz obaveza prema Rimu. Na prvom mjestu se nalazi plaćanje direktnih poreza (zemljarine i glavarine). Pored direktnih tu se svakako nalaze i indirektni nameti. Također, Iliri su svoje obaveze morali namirivati novcem, a kako je gotovog novca u Iliriku bilo manje nego je to bio slučaj sa ostalim prostorima, oni su stoga morali dati mnogo više robe u zamjenu za novac. Za više informacija vidjeti: Mesihović, 2011a, 153 – 159.

⁵⁸ Velej, 2, 110; Prevod: Zaninović, 2015, 440.

*Nakon njih su se pobunili i Breuci, panonsko pleme, te sami izabrali za vođu drugog Batona Breučkog i krenuli na Sirmij i na Rimljane u njemu ...*⁵⁹ Važno je napomenuti da je Velej bio sudionik spomenutih događaja te stoga on opisuje pravce akcija i kretanje Rimljana, ali vrlo često samo iz svoje perspektive.

Na čelu ustanika nalazio se Baton Dezidijatski, a pridružile su mu se mnogobrojne peregrinske civitates koje su sklopile savez. U samom početku ustanici su odredili glavna uporišta koje bi trebalo osvojiti. To su Salona, Siscija i Sirmium. Doživjeli su neuspjeh pri zauzimanju Salone, a tom prilikom je ranjen i Baton Dezidijatski. Nakon toga je dio ustanika poslao prema jugu koji su pustošili sve do Apolonije.⁶⁰

Osvajanje Siscije nije prošlo onako kako su ustanici i Baton očekivali. Prije njega u Sisciju je stigao Valerije Mesalina koji je u konačnici uspio poraziti ustanike. Ništa više nije bio uspješan ni Baton Breučki koji je nastojao zauzeti Sirmium. Kao pobjednik iz sukoba sa Batonom Breučkim i ustanicima izašao je namjesnik Mezije Aul Cecina Sever.⁶¹ Ustanici nisu uspjeli u svojim namjerama, a to je da zauzmu tri glavna uporišta, Salonu, Sisciju i Sirmium. Nakon toga shvataju da je potrebno da djeluju ujedinjeno, jer se samo na taj način može poraziti jaka rimska vojska.

Kako se broj ustanika vremenom pojačavao tako su i Rimljani sve više strahovali. Prema Veleju Paterkulu, August je u senatu izjavio da ukoliko ne poduzmu određene mjere da bi se neprijatelj mogao pojaviti pred Rimom.⁶² U skladu sa tom izjavom August je donio odluku da imenuje Tiberija za glavnog zapovjednika u Iliriku i dodijelo mu je izvanredna ovlaštenja. Tiberije sa velikom vojskom stiže u Panoniju. Kako se ustanak odužio August je odlučio naredne godine kao pomoć poslati Germanika.⁶³

Godine 7. kod Vulkajskih močvara se odigrala jedna od najznačajnijih bitki. Iako početak same bitke po Rimljane nije obećavao, stvar su spasili legionari. Uspjeli su da potisnu ustanike i tako osiguraju pobjedu i predah Rimljanima. Vremenom je ustanički savez počeo slabiti i polako

⁵⁹ Dion, 55, 29; Prevod: Bojanovski, 1988, 50.

⁶⁰ Mesihović&Šaćić, 2015, 211 – 212.

⁶¹ Mesihović, 2011a, 203.

⁶² Velej, 2, 112.

⁶³ Zaninović, 2015, 444 – 445.

se javljaju pukotine u njihovom djelovanju. Naime, kako je prostor Panonije mnogo nastradao u sukobima, Baton Breučki je stupio u pregovore sa Tiberijem. Njemu se suprostavio Pines, kralj Breuka. Baton B. je uhvatio Pinesa i isporučio ga Rimljanima. Do predaje je došlo 03. 08. 8. god. n. e. kod rijeke Bosne. Prema Mesihoviću to se najvjerojatnije dogodilo na donjem toku rijeke Bosne, negdje na oserijatko – breučkoj granici.⁶⁴ Germaniku je pošlo za rukom da zauzme značajna utvrđenja poput Splonuma, Raetinium-a, pa je tako u značajnoj mjeri smireno područje zapadne Bosne.

Do borbi u srednjoj i istočnoj Bosni dolazi u jesen 9. god. n. e., gdje su glavni neprijatelji Rimljanima bili Dezidijati i Pirusti, ali ne treba zanemariti i neke manje zajednice. Tiberije je najprije stigao u područje u kojem je legat bio Magius Celer, brat Veleja Paterkula koji je tom prilikom zabilježio: „*Cesar (tj. Tiberije) je svoje misli i oružje okrenuo prema drugom opasnom ratu, onom u Dalmaciji. Na koji je način moj brat Magius Celer Velleianus služio kao pomoćnik i namjesnik, o tome svjedoče izjave samog Tiberija i njegova oca (tj. August a) i potvrđuje sjećanje na velike darove koje mu je Cezar darovao u vrijeme svog trijumfa.*“⁶⁵

Da je tom prilikom najvjerojatnije osvojeno područje istočne Bosne i Srbije ukazuje podatak Veleja Paterkula koji je u svom djelu napisao kako su Tiberije i njegov general Lepid morali proći: „*...kroz oblasti i plemena koja dotad nisu osjetila nikakve gubitke niti upoznala nevolje rata.*“⁶⁶ Tada su se po svemu sudeći sukobili sa narodima koji su nastanjivali područje istočne Bosne i zapadne Srbije.

Tiberije je potom krenuo u potragu za Batonom Dezidijatskim koji se utaborio u Andetriju. Dolazi do opsade Andetrija koja je potrajala više nego je i sam Tiberije očekivao. Kao da sam Tiberije nije bio upoznat sa terenom, a dobra utvrđenost ovog delmatskog naselja nije mu olakšavala kao ni dobra opskrbljenost stanovništva zalihama hrane i ostalim neophodnim potrepštinama. Baton je bio spreman na pregovore sa Tiberijom, međutim Delmati su to odbili i

⁶⁴ Velej, 2, 114, 4; Mesihović, 2011a, 342.

⁶⁵ Velej, 2, 115, 1; Prevod: Bojanovski, 1988, 51.

⁶⁶ Velej, 2, 115, 2; Prevod: Bojanovski, 1988, 52.

nastavili su se boriti, dok vođa ustanika odlazi iz Andetrija. Ipak, rimska vojska je bila prevelik zalogaj za njih i doživjeli su poraz.⁶⁷

Posljednje veliko poprište sukoba ustanika i Rimljana je bila Arduba. Rimsku vojsku je predvodio Germanik a ostala je najviše upamćena po herojstvu žena Ardube. Naime, muškarci su se predali, ali prebjezi i žene su to odbile. Izbio je unutarnji sukob, a žene koje nisu željele pasti u zarobljeništvo Rimljana te u naručju sa svojom djecom bacale su se u vatru ili skakale u obližnju rijeku.⁶⁸ Baton je došao Tiberiju u tabor i predao se. Predaja se dogodila u septembru 9. godine. Na Tiberijevo pitanje šta je ustanike nagnalo da se odupiru i tako dugu ratuju sa Rimljanima, prema Dion Kasiju Baton Dezidijatski je tom prilikom odgovorio: „*Vi ste krivi za to jer ste nam kao čuvere vaših stada poslali ne pse ili pastire, već vukove.*“⁶⁹

Velej Paterkul piše: *“To je ljeto okončalo vrlo mučan rat. Jer su Delmati, Perusti i Dezidijati, gotovo nepobjedivi zbog položaja svojih mjesta i planina, svoje divlje čudi i čudesne vještine u borbi, a osobito zbog svojih gorskih klanaca, tek tad napokon pokoreni, ne samo pod vodstvom, već i rukama i oružjem samoga Cezara, kad su bili gotovo posve uništeni.”*⁷⁰ Završetkom Velikog ilirskog ustanka koji je trajao tri godine Ilirik je konačno osvojen i pokoren, a najveće zasluge pripadaju Tiberiju i Germaniku.

Na taj način su završeni dugotrajni sukobi između Ilira i Rimljana. Rim je napokon uspio da zauzme prostore koji su im toliko mnogo značili. Od novoosvojenih područja Rimljani su imali mnogo koristi. Prije svega to je strateški, a potom i ekonomski značaj. Uspjeli su da osiguraju teritorijalno jedinstvo i da zauvijek smire ratoborne zajednice. Zemlja je tom prilikom opustošena, naselja se porušena. Veliki broj stanovnika je poginuo prilikom borbi, a pored toga su odvođeni i u ropstvo.

⁶⁷ Dion, 56, 11 – 17.

⁶⁸ Mesihović&Šačić, 2015, 222.

⁶⁹ Dion, 56, 16, 3.

⁷⁰ Velej, 2, 116, 4; Prevod: Miklič, 2006, 91.

IV. *MUNICIPIUM MALVESIATIUM*

IV.1 Ubikacija

Područje današnje istočne Bosne, tačnije srednje Podrinje je bilo izuzetno značajno za Rimljane koji su prije svega nastojali da iskoriste rudna bogatstva po kojima je taj prostor bio poznat. Oni su dijelili građansko pravo autohtonom stanovništvu, koje predstavlja jedno od sredstava romanizacije, a kada bi broj stanovnika koji su posjedovali rimsko građanstvo porastao donosila bi se odluka po kojoj bi peregrinska *civitas* prerasla u municipij. Takav slučaj je bio i sa *municipium Malvesiatium*, gdje je dugo vremena u historiografiji problem predstavljala ubikacija ovog rimskog naselja pa su i danas prisutna mnogobrojna mimoilaženja u mišljenju autora. Dimitrije Sergejevski je na osnovu natpisa na žrtveniku koji je otkriven u ruševinama rimskog grada *mun. S.* iz okoline kod Pljevlja zaključio da se grad *mun(icipum) Mal.* nalazio u blizini današnje Požege kod Užica. Taj zaključak je donio na osnovu natpisa:

1. *Serapidi / et Isidi M(arcus) / Ulp(ius) Gellia-/nus eq(ues) R(omanus) ⁵/ cur(ator) Arben-/si(um) Met(u)lensi(um) / Splonista(rum) / Malvesati(um).*⁷¹

Sergejevski navodi kako je spomenuti autor natpisa *Marcus Ulpius Gellianus* bio kurator i da spominje četiri grada u kojima je obavljao navedenu dužnost: *Arba, Metulum, Splonum* i *Maluesati(um)*. Za posljednji kaže da nije poznato tačno ime ovog grada ali da je on mišljenja da se možda nazivao *Maluesa* ili *Maluesum*. Svoj zaključak iznosi sa rezervom i navodi nekoliko natpisa iz tog kraja koji spominju *mun. Mal.* ali je svuda ime municipija skraćeno.⁷² Ovu tezu Sergejevskog prihvatila je i Fanula Papazoglu pa je tako *municipium Malvesatum* lokalizirala u selu Visibaba kraj Užičke Požege. Svoje mišljenje potkrepljuje činjenicom da je upravo u Požegi pronađen veliki broj nadgrobnih spomenika⁷³ na čijim natpisima se spominju dekurioni.⁷⁴

⁷¹ *AE* 1948, 0242. = *ILJug* I, 73; Sergejevski, 1940, 20.

⁷² U ruševinama rimskog grada *mun. S.* Gavro Ostojić je pronašao spomenuti žrtvenik. Godine 1940. Sergejevski je imao priliku da sam prouči ovaj spomenik i natpis na njemu. Sergejevski, 1940, 20-22.

⁷³ *CIL III*, 8339; *CIL III*, 8340; *CIL III*, 8342; *CIL III*, 8343; *CIL III*, 8344.

Međutim, u Visibabi kraj Požege nisu pronađeni ostaci koji bi išli u prilog ovoj lokaciji poput onih u Skelanima. Kritiku ovom mišljenju Papazoglu uputio je Ivo Bojanovski koji navodi da pri raspravi o ubikaciji ovog rimskog naselja Papazoglu nije uzela u obzir dva natpisa iz Skelana.⁷⁵ Prije Papazoglu istu ubikaciju su predlagali Kanitz, Patsch, Premestrein - Vulić.⁷⁶ Papazoglu se pridružio i Esad Pašalić koji navodi da je u Skelanima postojalo rimsko naselje koje je predstavljalo važan privredni centar ali da njegovo ime nije poznato. On *mun. M.* identificira sa gradskom civitas u Visibabi kod Užičke Požege.⁷⁷ Istu ubikaciju kao navedeni autori predlaže i Miroslava Mirković navodeći kako se spomenute *civitates* ne mogu pouzdano lokalizirati, ali kao moguću lokaciju za *municipium Malvesiatium* navodi današnju Požegu u zapadnoj Srbiji.⁷⁸

Novijim istraživanjima historičari i arheolozi su došli do zaključaka koji su bili suprotni mišljenjima Sergejevskog i Papazoglu te je vremenom preovladalo mišljenje da je *municipium Malvesiatium* bio smješten u današnjim Skelanima.⁷⁹ Na tom lokalitetu je pronađen veliki broj natpisa, koji potvrđuju ovu teoriju, naročito je veliki broj s imenima dekuriona i duumvira, zatim i počasna baza caru Antoninu Piju (*Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius*, 138 – 161. god. n. e.)⁸⁰ kao i carevima Septimiju Severu (*Lucius Septimius Severus Augustus*, 193 – 211. god. n. e.) i Karakali (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*, 198 – 217. god. n. e.)⁸¹, te Titu Flaviju Similisu⁸². Između ostalih, Bojanovski navodi da se *municipium Malvesiatium* nalazio na srednjoj Drini, južno od Domavije sa centrom u Skelanima, a istog mišljenja je i Svetlana Loma koja piše da se nalazio na lijevoj obali Drine, u današnjim Skelanima.⁸³ Iako je pronađen veliki broj natpisa na ovom području, naročito je od velikog značaja onaj iz

⁷⁴ Papazoglu, 1957, 116.

⁷⁵ Bojanovski, 1968, 246.

⁷⁶ Bojanovski, 1968, 245-249; Loma, 2009, 119.

⁷⁷ Pašalić, 1960, 74.

⁷⁸ Mirković, 2013, 59.

⁷⁹ Bojanovski, 1968, 254; Bojanovski, 1988, 177 – 192; Imamović, 2002, 10 – 14; Loma, 2009, 108-109; Mesihović, 2011c, 203 – 261; Zotović, 2002, 23 – 26; Grbić, 2014, 154; Šaćić, 2016, 278 – 282; Imamović&Omerčević, 2017, 69.

⁸⁰ *CIL III*, 14219,7.

⁸¹ *CIL III*, 14219,16; *CIL III*,12727 (B)= *ILJug III*, 1537.

⁸² *CIL III*, 14219,10 = D 05490.

⁸³ Bojanovski, 1988, 177; Loma, 2009, 108-109.

Misajlovine (kod Rudog)⁸⁴ gdje se po prvi put spominje puno ime municipija, a koje je do tada bilo poznato samo po skraćenicama. Riječ je o natpisu :

2. *[D(is)] M(anibus) // [--]tiae Balbae / [c]oniug(i) pie[nti]s-/ [s]imae an(norum) X[-]VI / [i]tem Aureliis / Silvano et Propin-/quiano et B[a]etae / [et] Iuniori fi[l]iis / T(itus) Aurelius / Silvanus / dec(urio) IIVir / municipi(i) / **Malvesiati/[u]m** posuit.*⁸⁵

Važno je naglasiti da je veliki broj natpisa pronađen sa obje strane Drine, prije svega u Skelanima, Rudom, Starom Brodu, Požegi i Užici. To je upravo bio razlog zbog čega su pojedini naučnici pogrešno ubicirali ovaj municipij. Na većini tih natpisa ime grada je navedeno sa jednim početnim slovom ili više: *M, ...Ma, ...Mal.*⁸⁶

Nakon što je *municipium Malvesiatium* identificiran sa današnjim Skelanima potrebno je istaći kako je ovaj municipij obuhvatao prostran teritorij. Na istoku je prelazio preko Drine pa mu je pripadalo i područje današnje Požege i Užica, što je razlog da se baš u tim mjestima našlo više natpisa sa nazivom ovog grada, pa su stoga mnogi naučnici pogrešno identificirali *Malvesiatium* sa Užičkom Požegom. Na jugu je obuhvatao područje današnjeg Višegrada i Rudog, zahvatajući i predjele zapadne Srbije oko planine Zlatibor. Na zapadu se dodirivao s područjem rimskog grada u Rogatici.⁸⁷ Zahvaljujući čitavom nizu natpisa poznato je da je *municipium Malvesiatium* pod svojom jurisdikcijom imao čitavo srednje Podrinje sve do ušća Lima i Prače u Drinu.⁸⁸ Na istoku je ovo rimsko naselje graničilo sa provincijom Gornjom Mezijom, na donjem Limu je graničio sa teritorijem koji je pripadao municipiju u Kominama kod Pljevlja.⁸⁹ Loma je mišljenja da je grad nazvan po imenu svojih stanovnika i po njoj je etnik *Malve(n)siates* izveden od pridjeva *Malvensis* koji pretpostavlja nepotvrđeno *Malva* ili *Malvus*,

⁸⁴ Bojanovski je 1966. godine u općini Rudo, selo Misajlovina, naišao na dva antička cipusa. Na jednom cipusu se nalazi reljefni prikaz Atisa a natpis se sastojao od 14 redaka. Tito Aurelije Silvan je posvetio spomenik svojoj supruzi Akciji, a vršio je funkciju dekuriona i dumvira. Bojanovski, 1968, 241-244.

⁸⁵ *AE* 2010, 1161.(B) = *ILJug II*, 621; Bojanovski, 1968, 242 – 244.

⁸⁶ *CIL III*, 08340 = *ILJug III*, 1510; *CIL III*, 1672 = *CIL III*, 1672 + p. 1023 = *CIL III*, 8342 = *ILJug III*, 1488; *CIL III*, 8343 = *ILJug III*, 1509; *CIL III*, 8343 = *ILJug III*, 1509; *CIL III*, 14613 = *ILJug III*, 1497 = *ILJug III*, 1515, Imamović, 2002, 12.

⁸⁷ Imamović, 2002, 13.

⁸⁸ Bojanovski, 1988, 177; Imamović, 2002, 13; Mesihović, 2011c, 158.

⁸⁹ Bojanovski, 1988, 180-181.

možda ime nekadašnjeg domorodačkog naselja.⁹⁰ Bojanovski navodi da bi ime municipija pripadalo keltskom onomastičkom adstratu. Tom prilikom iznosi neke primjere, odnosno ime rijeke *Malva* i zaključuje da je ime municipija pridjevski derivat imena rijeke, grada ili grada koji je ležao uz rijeku.⁹¹

Problem ubikacije *municipiuma Malvesiatium* je vrlo kompleksan, a posljedica je to prije svega nedostatka izvora koji bi doprinijeli definitivnom rasvjetljavanju ovog pitanja. Međutim i pored toga postoje dokazi koji su sasvim dovoljni da se ovaj grad identificira sa rimskim municipijem u današnjim Skelanima. Bojanovski piše kako u korist Skelana kao centra *municipiuma Malvesiatium* govori i veliki broj votivnih spomenika koje su podigli konzularni beneficijari⁹², koji su često kao predstavnici centralne vlasti u provinciji boravili u municipalnim centrima.⁹³ Poznato je da je u Skelanima pronađeno jedanaest zavjetnih žrtvenika konzularnih beneficijara koji se okvirno datiraju od 2. do 3. stoljeća nove ere.⁹⁴ Također, tu se nalazila i bazilika koja predstavlja svojevrsan dokaz da je upravo u Skelanima bilo središte municipija.⁹⁵ Skelani su imali izuzetno povoljan geografski položaj. S jedne strane to je bila oblast veoma bogata rudnicima srebra, a s druge, uz samu obale Drine, uslovio je da tokom rimske vladavine, budu distribuirane različite sirovine, rude i druge vrste robe rijekom ili kopnom iz Skelana prema Sirmijumu, Saloni i drugim centrima rimske države.⁹⁶

Iako istraživači nisu bili saglasni u vezi ubikacije ovog značajnog rimskog naselja u novijoj historiografiji općeprihvaćen je zaključak, koji je donio Bojanovski. Prema tome, na osnovu natpisa iz Misajlovine, ali i drugih spomenika neosporno je da je *municipium*

⁹⁰ Loma, 2009, 107.

⁹¹ Bojanovski, 1968, 253.

⁹² Za održavanje javnog reda, mira i sigurnosti na rasploganju namjesnika provincije Dalmacije stajali su *beneficiarii* i njima srodni *speculatores*, te *stationarii*, straža na putnim stanicama, grupa vojnika zaslužena za nadzor i zaštitu od razbojnika, kojima su na čelu stajali konzularni beneficijari. Potvrđene beneficijarske stanice su bile razmještene na značajnim komunikacijskim putevima a često su se nalazili i u municipalnim centrima. Konzularni beneficijariji su u stanicama na dužnosti bili šest mjeseci i bili su u izravnom kontaktu sa lokalnim stanovništvom jer svi poslovi koje je lokalno stanovništvo imalo sa centralnom vlašću u Rimu započinjalo je kontaktom sa konzularnim beneficijarijem. Bojanovski, 1988, 360; Glavaš, 2016, 12.

⁹³ Bojanovski, 1988, 179.

⁹⁴ Glavaš, 2016, 32 – 33.

⁹⁵ Bojanovski, 1968, 254.

⁹⁶ Gavrilović Vitas & Popović, 2015, 197.

Malvesiatium smješten na području današnjih Skelana (nedaleko od Srebrenice). Arheološka istraživanja koja se još uvijek vrše dokazuju postojanje rimskog naselja⁹⁷, te su stoga ranija tradicionalna gledišta Sergejevskog i Papazoglu koji *municipium Malvesiatium* identificiraju sa Požegom odbačena. Svakako da je i ova oblast ulazila u sastav municipija, ali sigurno nije bilo središte. Upravo je to razlog zbog čega je znatan broj spomenika pronađen na tom prostoru. Na tim spomenicima pronađenim u Požegi se spominju dekurioni, a općepoznato je da su dekurioni obično boravili van središta na svojim imanjima i zbog prirode svoga posla su dolazili u centar municipija. Ti spomenici, odnosno njihovo mjesto pronalaska su pojedine istraživače naveli na pogrešan trag te su oni na osnovu njih stoga donijeli i pogrešne zaključke. Skelanima, kao središtu municipija, u prilog idu pronađene počasne baze careva, gradska tržnica, bazilika.⁹⁸

IV.2 *Municipium*

Pored problema ubikacije *municipiuma Malvesiatium* i suprostavljenih mišljenja autora oko te teme, mimoilaženja u mišljenju nisu zaobišla ni neka važna administrativna pitanja u vezi sa rimskim naseljem u Skelanima. Odnosno, naučnici koji su u svojim radovima doticali ovo pitanje nisu složni o dataciji kada su Skelani stekli rang municipija. Svakako da je bilo potrebno steći određene preduslove kako bi jedno naselje koje je autohtono steklo rang municipija, te postalo administrativno i privredno središte. Naselje je trebalo dovoljno narasti i teritorijalno i po gustini naseljenosti, te je moralo postojati jezgro rimskih građana koji su bili u stanju da uspostave gradsku organizaciju i vrše upravu.⁹⁹

Bojanovski na osnovu jednog epigrafskog spomenika iz Rudog na Limu smatra da je municipij osnovan za vrijeme prve Flavijejske dinastije. Prema natpisu koji je pronađen u Rudom na Limu *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*¹⁰⁰ ovaj grad je nazvan tako po dinastiji careva za čije je vrijeme stekao municipalitet, a vlada mišljenje da se to dogodilo za vrijeme cara

⁹⁷ Babić, 2008, 37 – 48; <http://www.municipiumskelani.net/istrazivanja-2015/> (Pristupljeno u 15:25, 15. 05. 2018.)

⁹⁸ Bojanovski, 1988, 182.

⁹⁹ Loma, 2009, 108.

¹⁰⁰ “*Flavijejski grad Malvesiatium*”. AE 1961, 0297 b. = AE 2010, 1163 = ILJug III, 1558.

Vespazijana (*Titus Flavius Vespasianus*, 69 – 79. god. n. e.), odnosno sedamdesetih godina I. stoljeća, kada se ovaj car nalazio na čelu Rimskog carstva. Sklon ovom mišljenju je i Ante Škegro koji piše da je u skladu sa politikom Flavijejske dinastije bilo i utemeljenje *municipiuma Malvesiatium* koje se dogodilo za vrijeme cara Vespazijana i da su u sastav čitavog teritorija ušla gotovo sva područja na kojima su se nalazili rudnici srebra u sjeveroistočnoj Dalmaciji.¹⁰¹ Enver Imamović se također priklanja ovoj tezi, sljedeći Bojanovskog navodi da je u drugoj polovini I. stoljeća steklo rang municipija i da se to najvjerojatnije dogodilo za vrijeme uprave gore spomenutog cara.¹⁰² Novija literatura također naginje ka ovoj teoriji. Amra Šaćić navodi da je veći broj naselja u unutrašnjosti provincije Dalmacije stekao municipalni status u drugoj polovini I. stoljeća za vrijeme Flavijejske dinastije, a između ostalih spominje i *municipium Malvesiatium*.¹⁰³

Zbog nedostatka izvora pri izučavanju antičke historije na prostoru današnje Bosne i Hercegovine mnoga pitanja će se uvijek ponovo ispitivati i već donošeni zaključci osporavati. Suprotno mišljenjima ranije spomenutih, Salmedin Mesihović je novijim istraživanjima došao do drugačijeg zaključka. Najprije, navodi kako je spomenik na osnovu kojeg je Bojanovski zaključio da je municipij osnovan za vrijeme Flavijejske dinastije vrlo teško rekonstruirati. Natpis *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)* Mesihović tumači tako što piše da je moguće da se kratica *Fl* odnosi na još jednu osobu sa flavijejskim gentilnim imenom na natpisu, a ne na epitet za *municipium Malvesiatium*. Budući da je od imena navodnog municipija navedeno samo slovo *M*. a također i prva dva slova *Fl*. koje pripisuje dinastiji Flavijevaca može se odnositi na osobu koja je imala gentilno ime *Flavius*.¹⁰⁴ Kao još jedan argument da *municipium Malvesiatium* nije stekao taj status za vrijeme Flavijejske dinastije Mesihović navodi spomenik na kojem se spominje princeps Dindara koji sugerira da je *peregrinska civitates* Dindara egzistirala za vrijeme Hadrijana (117 – 138. god. n. e.).¹⁰⁵ Prema njemu *peregrinska civitates* nije mogla postojati istovremeno kada i municipij.¹⁰⁶

¹⁰¹ Škegro, 1999, 62-63.

¹⁰² Imamović, 2002, 10.

¹⁰³ Šaćić, 2016, 273 – 274; Šaćić, 2017, 82 – 83.

¹⁰⁴ Mesihović, 2011c, 204 nap.133.

¹⁰⁵ AE 1910, 0216 = ILJug III, 1544.

¹⁰⁶ Šaćić, 2017, 275.

Na osnovu spomenika koji je nastao u vrijeme vladavine Antonina Pija vlada mišljenje da je tada osnovan *municipium Malvesiatium*. Ono je zasnovano prije svega na natpisu:

1. *Imp(eratori) Caes(ari) / T(ito) Ael(io) Hadr(iano) / Antonino Aug(usto) / Pio p(atri) p(atriciae) divi Hadr(iani) ⁵/ f(ilio) divi Traiani Part(hici) / nep(oti) divi Nervae / pron(epoti) pontific(i) / maximo tribun(icia) / potest(ate) XXI co(n)s(uli) ¹⁰/ IIII decr(eto) decur(ionum).*¹⁰⁷
1. *Imperatoru Cezaru, Titu Eliju Hadrijanu Antoninu Augustu, pobožnom, ocu domovine, božanskoga Hadrijana sinu, božanskoga Trajana Partskog unuku, božanskoga Nerve praunuka, vrhovnom svećeniku, tribunske vlasti 21, konzula 4 puta, odlukom vijeća dekuriona.*¹⁰⁸

Smatra se da je razlog podizanja spomenika u čast Antonija Pija upravo taj što je za njegove vladavine dindarska peregrinska civitas unaprijeđena u municipij rimskih građana. To bi značilo da je *municipium Malvesiatium* osnovan ili 158. god. n. e. ili nešto ranije prema Mesihoviću.¹⁰⁹ Zakoni iz perioda Flavijevaca daju uvid u organizaciju Flavijevskog municipija. Na osnovu njih poznato je da su municipiji administrativne jedinice koje mogu imati prilično prostranu teritoriju, pa tako ne iznenađuje činjenica da je *municipium Malvesiatium* teritorijalno obuhvatao ogromno područje sa obje strane rijeke Drine. Također, zakoni pokazuju da je osoba i bez rimskog građanstva mogla obavljati dužnosti u sklopu municipija, te da postojanje municipija ne isključuje postojanje peregrinske civitates.¹¹⁰

Međutim, iako su obje strane pružile dobre argumente u odbrani svojih zaključaka, *municipium Malvesiatium* je najvjerojatnije osnovan za vrijeme Flavijevaca. Poznato je da je ovo područje, istočne Bosne, bilo od izuzetnog značaja za Rimljane zbog rudnog bogatstva kojeg su nastojali maksimalno eksploatirati. U skadu s tim, u vrijeme vladavine ove dinastije povećan je broj građana sa rimskim građanstvom, a njihova politika dovela je do prerastanja peregrinske civitas u municipij.

¹⁰⁷ *CIL III*, 14219, 7.

¹⁰⁸ Mesihović, 2011c, 205.

¹⁰⁹ Mesihović, 2011c, 205.

¹¹⁰ Šačić, 2016, 274 – 275.

IV.2.1 Administrativno uređenje *municipium Malvesiatium*

O samom načinu života i statusu ovog grada poznato je na osnovu saznanja koja pružaju epigrafski tekstovi. Oni su od velikog značaja i pomažu pri rasvjetljavanju određenih pitanja poput administrativnog uređenja. Naime, spomenici su zasvjedočili imena raznih funkcionera koji su obavljali dužnost u ovom rimskom gradu. Municipijem je upravljalo vijeće dekuriona ili *ordo decurionum*. Članovi vijeća dekuriona su se nazivali dekurioni. Broj članova je bio određen zakonom i obično ih je bilo stotinu. Postojala su dva načina ulaska u ovo vijeće. Prvi način je izborom za lokalnu magistraturu koja nakon završetka obnašanja vodi u Vijeće a drugi nasljeđivanjem. Oni su bili povlašteni sloj stanovništva, najistaknutiji građani municipija, ali je važno istaći kako to nije bio zatvoren sloj te da su mogli ući i oni iz nižih uz ispunjavanje propisanih uvjeta. Duoviri ili duumviri su bili središnja magistratura i oni su birani na jednogodišnji mandat.¹¹¹

Spomenute počasne baze caru Antoninu Piju, Septimiju Severu i Karakali su postavljene odlukom vijeća dekuriona. Međutim, nije bio slučaj da se postavljaju samo carevima nego i nekim istaknutim i zaslužnim građanima. Poznato je s jednog natpisa da je gradsko vijeće odobrilo zahtjev Tita Flavija Rufina da postavi bazu sa kipom svom ocu Titu Flaviju Similisu.¹¹² Kada spomenik po dozvoli gradskog vijeća postavlja grad ili neko drugi u tekstu se naglašava da je to učinjeno po odluci gradskog vijeća (*decreto ordo decurionum*), inače najveće upravno tijelo grada.¹¹³ Ovaj spomenik je važan i iz razloga što se na njemu navodi da je odlukom vijeća dekuriona dozvoljeno da se podigne počasna statua u bazilici. Postojanje bazilike je još jedan dokaz koji upućuje na to da je u Skelanima bilo administrativno središte municipija.

1. *T(ito) Fl(avio) Simili Ilvir(o) / q(uin)q(uennali) huic primo / ex ordine statuam /in basilica posuit⁵ / et dedicavit eam / victima percussa / sportulis datis na- /tale Aug(usti) VI K(alendas) Maias / Q(uinto) Sos(io) Prisco P(ublio) Coel(io) Apollinare¹⁰ /*

¹¹¹ Mesihović, 2015, 1813.

¹¹² *CIL III*, 14219, 10.

¹¹³ Imamović, 2002, 12.

*co(n)s(ulibus). / T(itus) Fl(avius) Rufinus fil(ius) l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*¹¹⁴

1. *Titu Flaviju Similu, duumvir kvinkenalu, ovdje prvom iz reda (uglednih građana) statuu u baziliku postavi i posveti njemu na rođendan Augusta, na šeste kalende maja za konzulata Kvinta Sosija Priska i Publija Koelija Apolinara. Tit Flavije Rufinus sin na ovom mjestu odlukom vijeća dekuriona.*

Vladajući sloj u gradu je bio domaćeg porijekla a činili su je bogati zemljoposjednici čija su se imanja nalazila na gradskoj teritoriji gdje su njeni pripadnici uglavnom bili sahranjivani.¹¹⁵ Dumviri i dekurioni su obično živjeli na svojim posjedima i kao predstavnici svojih naselja dolazili su u grad na sjednice vijeća dekuriona.¹¹⁶ Na pronađenim epigrafskim spomenicima lokalni dužnosnici i članovi njihove porodice iz *municipium Malvesiatium* često imaju domaća imena što svakako potvrđuje tezu o dominaciji domaće elite u vladajućim strukturama ove administrativne jedinice.¹¹⁷

Kao što je već ranije rečeno, važnu ulogu u lociranju administrativnog sjedišta municipija ima prisustvo konzularnih beneficijara u Skelanima. Ime, starosna dob, vojna jedinica kojoj pripadaju i čin se nalazili na natpisima spomenika koji su podizali beneficijari. Zahvaljujući tome poznato je da su u Skelanima bila stacionirana odjeljenja koja su popunjavana pripadnicima legije *I Adiutrix*,¹¹⁸ *leg. X Gemina*,¹¹⁹ *leg. XI Claudia pia fidelis*¹²⁰, *leg. V Macedonica*¹²¹ i *leg. I Italica*.¹²²

¹¹⁴ *CIL III*, 14219, 10; Patsch, 1907, 442 - 443; Bojanovski, 1988, 179, nap. 15; Mesihović, 2011c, 206 – 207; Šaćić, 2016, 289 – 210.

¹¹⁵ Loma, 2009, 119.

¹¹⁶ Dekurioni su u svoj municipalni centar dolazili samo na sastanke vijeća i oni su obično živjeli na svojim ladanjskim vilama ili po manjim gradovima šireg municipalnog teritorija. To je razlog što se nadgrobni spomenici dumvira i dekuriona najčešće nalaze izvan samo municipiuma. Bojanovski, 1968, 251; Bojanovski, 1988, 179.

¹¹⁷ *CIL III*, 08340 = *ILJug III*, 1510; *CIL III*, 1672 = *CIL III*, 1672 + p. 1023 = *CIL III*, 8342 = *ILJug III*, 1488; *CIL III*, 8343 = *ILJug III*, 1509; *CIL III*, 8343 = *ILJug III*, 1509; *CIL III*, 14613 = *ILJug III*, 1497 = *ILJug III*, 1515.

¹¹⁸ *CIL III*, 14218 = *ILJug III*, 1529; Patsch, 1907, 435; Mesihović, 2011c, 220.

¹¹⁹ *CIL III*, 14219, 15; Patsch, 1907, 436; Mesihović, 2011c, 218.

¹²⁰ *CIL III*, 14219, .; Patsch, 1907, 435; Mesihović, 2011c, 223.

¹²¹ *ILJug III*, 1532 = AE 1910, 214; Patsch, 1907, 437; Mesihović, 2011c, 214.

¹²² Patsch, 1907, 433; Imamović, 2002, 12-13.

IV.3 Kratki pregled historijata arheoloških istraživanja iz perioda antike na prostoru Skelana

Područje današnje Bosne i Hercegovine obiluje mnogobrojnim i raznovrsnim nalazima iz rimskog perioda. To su različita utvrđenja, ostaci raznih građevina i naselja, oruđa, epigrafski i votivni spomenici itd. *Municipium Malvesiatium* se nalazio u neposrednoj blizini mnogo značajnijeg naselja *Domavie*, pa nikada nije stekao tu popularnost i samim tim istraživanja su vršena manjim intenzitetom. Ipak, na osnovu ostataka i nalaza može se govoriti o kulturi, ali i ekonomskoj moći ovog prostora.

IV.3.1 Prva arheološka istraživanja na prostoru Skelana

Nakon osnivanja prve muzejske ustanove na ovim prostorima, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, već 1891. godine se pojavljuje manji stručni tekst o rimskim starinama, pisan od strane Ćire Truhelke¹²³ koji je pronašao počasnu bazu posvećenu caru Karakali u Skelanima.¹²⁴ Godine 1895. carinik J. Kulaš pronašao je spomen-kamen T. Flavija Similisa kojem je postavljena statua u bazilici.¹²⁵

Ubrzo nakon toga u Skelanima je arheološka istraživanja vršio, pod okriljem Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Carl Patsch¹²⁶ u periodu od 1896. do 1898. godine.¹²⁷ On je u toku tri

¹²³ Ćiro Truhelka je rođen 1865. godine u Osijeku. Nakon završetka studija historije umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu kratko vrijeme je bio kustos Strossmayerove galerije, a od 1886. godine je u Sarajevu sa zadatkom da učestvuje u osnivanju Zemaljskog muzeja. Osim arheologije bavio se historijom srednjeg vijeka, epigrafikom, numizmatikom i drugim disciplinama muzejske djelatnosti. Arheološki leksikon BiH Tom 1, 1988, 173.

¹²⁴ *Imp(eratori) Caes(ari) / M(arco) Aur(elio) Se- / vero Anto- / nino Pio Aug(usto) 5/ divi Severi fil(io) / Arabico Adiab(encio) / Part(hico) Britt(annico) / maximo p(atri) p(atriciae) / trib(unicia) pot(estate) 10/ co(n)s(uli) IIII / d(ecreto) d(ecurionum)*; *CIL III, 12727. (B) = ILJug III, 1537.* Truhelka, 1891, 243-244.

¹²⁵ Patsch, 1907, 431; Loma, 2009, 118; Gavrilović Vitas & Popović, 2015, 198.

¹²⁶ Carl Patsch je rođen 1865. godine u Pragu. Nakon završene srednje škole, upisao je historiju i geografiju na Univerzitetu u Pragu. Postaje profesor u gimnaziji u Sarajevu, nakon čega prelazi na mjesto kustosa Zemaljskog muzeja. Izuzetan doprinos arheologiji Bosne i Hercegovine dao je na polju antičke topografije: rezultate je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja u seriji radova pod naslovom "Arheološko-topografsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije". Njegov doprinos je i u tome što je udario temelje latinskoj epigrafiji. Bosnu je napustio 1919. godine i vratio se u Beč gdje je 1945. godine umro. Arheološki leksikon BiH Tom 1, 1988, 137.

arheološke sezone uspio da arheološki istraži dvije kasnoantičke bazilike i pronađe veliki broj komada kamene plastike i znatan broj rimskih spomenika.¹²⁸ Prva bazilika je bila bogatija rimskim starinama i raspolagala je razmjerno prostranim prostorom, a druga, siromašnija, je propala uslijed požara o kojem svjedoče tragovi vatre. Ispod druge su se nalazili ostaci rimskih zidova.¹²⁹ Bojanovski je izučavajući antičku topografiju provincije Dalmacije vršio istraživanja na teritoriji Bosne i Hercegovine.

IV.3.2 Nova arheološka saznanja o Skelanima

Pažnja arheologa je ponovo bila usmjerena na Skelane nakon dva slučajna nalaza na tom području. Prvi nalaz je predstavljao dio kamene skulpture sa predstavom kompozicije Jupitera i otmice Ganimedea koji je pronađen 1999. godine prilikom radova na izgradnji kanalizacije.¹³⁰ Drugi slučajni nalaz je žrtvenik sa natpisom posvećenim bogu Jupiteru koji je pronađen prilikom izrade porodične grobnice.¹³¹

Skelani su poznati kao lokalitet rimskog naselja a i kao takav je izazvao pažnju ali sticajem okolnosti tek 2008. godine su vršena arheološka istraživanja nakon dugo vremena. Spomenici koje je pronašao Patsch su ostali skriveni pod zemljom sve do 2008. godine kada su u

¹²⁷ U augustu 1896. godine se započelo sa otkopavanjem bazilike, a otkopavanje ovog nalazišta, koje se sve više proširilo, nastavilo kroz mjesec august i septembar 1897. godine i pola mjeseca jula 1898. Na obimnim nalazištima su bile izmiješane razne vrste spomenika. Patsch, 1907, 431-432; Loma, 2009, 110.

¹²⁸ Rimske spomenike koje je otkrio ostavio je u crkvi s namjerom da ih kasnije prebaci u Zemaljski muzej u Sarajevu, međutim spomenici kao i sama crkva su zatrpani nanosima zemlje koju je prilikom jedne olujne kiše 1899. godine donijela vododerina slivajući se sa brda u Drinu. Ostali su samo njihovi crteži koje je Patsch objavio u Glasniku Zemljaskog muzeja 1907. godine, ukupno osamdeset dva spomenika među kojima je, pored skulptura, reljefa i arhitektonskih elemenata i trideset epigrafskih. Loma, 2009, 110-111.

¹²⁹ Patsch, 1907, 460-463.

¹³⁰ Radi se o složenoj i rijetkoj kompoziciji sa velikom pticom okrenutoj leđima i dijelom nage manje ljudske figure sa sačuvanom predstavom butnog dijela noge i sa malom šakom na leđima ptice. Riječ je o mitološkoj kompoziciji sa Jupiterom, orlom i Ganimedom, ali je moguće da se radi i o intimnoj sceni Lede i labuda. Babić, 2008, 39-40.

¹³¹ Žrtvenik je rađen od tvrdo bijelog-sivog kamena i obrađen je sa tri strane, dok je četvrta strana samo grubo obrađena. U središnjem dijelu žrtvenika se nalazi natpis: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) L(ucius) VALENS CUM / M(arco) L(ucio) FRONTON/TONAE FILIO/C. I (Primae) COH(ortae) M(iliariae) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*. U prevodu: *Jupiteru Najboljem Najvećem (posvećuje) Marko Lucije Valens, sa Markom Frontontonom sinom; oficir Prve kohorte hiljadnine (ovaj) zavjet (koji) izvrši rado čineći*. Natpis je značajan po pominjanju Prve kohorte. Babić, 2008, 39-41.

Skelanima započela nova arheološka istraživanja na četiri lokaliteta u trajanju od 5 sedmica: “Zadružni dom”, “Baba Ankina kuća”, “Brankova njiva” i Porta Srpske pravoslavne crkve.¹³²

Na lokalitetu “Zadružni dom” iskopavanja su vođena u više različitih sektora: sjeverni, istočni, zapadni i južni. U sjevernom sektoru je pronađeno nekoliko fragmenata zidnog maltera sa tragovima fresko - slikarstva, otkriveni su i fragmenti mozaika čiju ornamentiku čine raznobojni motivi kružnice, kvadratnih polja. Zapadni sektor je značajan po pronalasku tri kamena praga, ložištu koje je sagrađeno od lomljenih opeka i kamena na čijim se unutrašnjim stranama i dnu vide tragovi gorenja, freskama.¹³³ Sistem hipokausta i velik broj mozaika koji su otkriveni specifični su za južni i istočni sektor. Arheološka istraživanja na ovom lokalitetu su ukazala da se može pretpostaviti da je riječ o stambenom objektu imućnog stanovništva *municipiuma Malvesiatium* koji je građen u dvije građevinske faze koje se razlikuju po načinu gradnje i po ukrašavanju fresko - slikarstva.¹³⁴

U Porti Srpske Pravoslavne Crkve pronađeni su oskudni tragovi malternog šuta, rimske keramike, tragovi zidova, dva masivna obrađena kamena te razni slojevi sa keramičkim nalazima. Iskopavanja u dvorištu “Baba Ankine kuće” su vršena s ciljem provjere da li se upravo tu nalazi Bazilika 1 koju je već ranije istražio Karl Patsch. Na ovom lokalitetu se naišlo na dio zida, fragment simsa i na vrh jednog spomenika na osnovu čega se došlo do zaključka da je pronađena prostorija F Bazilike 1 u koju je bio smješten trezor od 80 rimskih spomenika od iskopavanja Patscha u devetnaestom stoljeću.¹³⁵

Na lokalitetu “Brankova njiva” ranije su pronađeni rimski zidovi na koje je naišao vlasnik prilikom obavljanja zemljišnih radova. Tu su uočene dvije imponantne rimske građevine, od kojih je jedna imala dio kupatila i dobro sačuvane izlivne kanale, dok je druga imala trikonkavne bazene sa hidroskopskim malterom.¹³⁶ Važno je naglasiti da je pronađena rimska luksuzna građevina sa podnim mozaicima, podnim grijanjem, zidnim freskama i po istraženim

¹³² Gavrilović Vita & Popović, 2015, 198.

¹³³ Gavrilović Vitas & Popović, 2015, 199.

¹³⁴ Babić, 2008, 42-43; Gavrilović Vitas & Popović, 2015, 198 – 207.

¹³⁵ Babić, 2008, 44-45.

¹³⁶ Babić, 2008, 44 – 45.

ostacima se može pretpostaviti da je ona bila možda i najznačajniji objekat rimskog naselja u Skelanima koja je služila za gradsku vijećnicu, terme ili palatu neke značajne ličnosti.¹³⁷

Arheološka istraživanja su nastavljena i narednih godina gdje se došlo do raznovrsnih otkrića koja govore o značaju ovog područja. Godine 2009. Narodna Skupština Republike Srpske je donijela odluku o utvrđivanju arheološkog kompleksa Skelana dobrom od izuzetnog značaja. U skladu s tim, u Skelanima je osnovan i muzej 2010. godine pod nazivom JU Arheološki muzej “Rimski municipium” Skelani, a Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH je 2011. godine proglasila Arheološko područje Skelani nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.¹³⁸ Važno je istaći da pojedine institucije ulažu u daljnja istraživanja ovog lokaliteta.

IV.4. Arheološki nalazi sa područja *municipium Malvesiatium* sa akcentom na epigrafske spomenike

Zahvaljujući arheološkim istraživanjima koja su vršena od 19. stoljeća počev sa prvim zapažanjima Truhelke pa sve do 21. stoljeća pronađen je značajan broj arheološki nalaza sa područja *municipium Malvesiatium*. Pored istraživanja, određen broj spomenika je otkriven prilikom slučajnih radova poput građevinskih i slično. Oni pružaju širok dijapazon informacija, a posebno su dragocjeni epigrafski tekstovi jer otkrivaju podatke o imenu i teritoriji municipija, kao i o njegovom središtu, stanovništvu itd.

Bili rezultat istraživanja ili slučajnih nalaza spomenici predstavljaju neprocjenjiv izvor za izučavanje prošlosti ovog rimskog naselja. Kada se govori o samom imenu gradu iz Skelana potječu dva natpisa u kojem je ime grada napisano samo početnim slovom *M*.¹³⁹ Poznato je da je skraćivanje bilo poželjno radi uštede prostora, ograničenja natpisnog polja i praksa je bila da se ime grada na spomeniku koji je postavljen u samom gradu piše skraćeno, najčešće početnim

¹³⁷ Babić, 2008, 46.

¹³⁸ Marković, 2015, 2.

¹³⁹ Bojanovski, 1968, 250.

slovom. Prvi natpis se nalazi na nadgrobnom spomeniku jednog zvaničnika municipija. Kraticu *M M Carl Patsch* je protumačio kao *M (unicipium) M (al..)*, kojem se ime skraćuje sa *M*.¹⁴⁰

Taj natpis glasi:

1. *D(is) M(anibus) / I[---]/RI[---]/ m(unicipes?) m(unicipii?) Iiv[i]ra-tu fu[n]cto⁵/
vix(it) an(nos) LXV[---] / Aur[el]ia(?) [---]avi[---] / [---] Aur[elius? ---] / [---]i[---]v [---] /
[---]t[---]¹⁰/ pientissimo o[---] / [---]s XIII [---] / p(osuerunt).¹⁴¹*

Drugi natpis na kome je ime grada zabilježeno skraćenicom *M* nalazi se na žrtveniku kojeg je također Patsch pronašao.

2. *----] / Iiv[i]r q(uin)[q(uennalis) -] / GERD(---) IT[-] / m(---) l(ibens?) p(osuit?)¹⁴²*

Ovaj natpis je Patsch rekonstruisao tako da je došao do zaključka da se spominju dva municipija. Prvi spomenut prema njemu je grad Gerd, za koji kaže da je nepoznat, ali ga je doveo u vezu sa stanicom *Gensis*. Za drugi grad je napisao da je to *M(unicipium) M(al..)* kojeg je on ubicirao u Visibabi kod Požege.¹⁴³ Kasnije se javljaju revizije ovog Patschovog tumačenja a na koje je prvi ukazao Alföldy.¹⁴⁴ Njegova rekonstrukcija natpisa izgleda ovako: *Iiv[i]r q[q. sa]/cerd(otalis).*¹⁴⁵

Skraćenicama *MA* i *MAL* ime grada je napisano na nadgrobnim spomenicima duovira i dekurliona koja su pronađena u okolini Požege, odnosno srbijanskog dijela *municipium Malvesiatium*.

¹⁴⁰ Patsch, 1907, 439.

¹⁴¹ *ILJug III*, 1550; Patsch, 1907, 439; Bojanovski, 1982, 101; Mesihović, 2011c, 213 – 214.

¹⁴² *ILJug III*, 1535; Patsch, 1909, 148 – 149; Imamović, 1977, 472; Mesihović, 2011c, 211 – 212.

¹⁴³ Patsch, 1909, 148 – 149.

¹⁴⁴ Bojanovski, 1968, 246 nap.11; Loma, 2009, 113 nap. 17.

¹⁴⁵ Alföldy, 1965, 161 nap. 22.

1. *D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) Quinti -/liano dec(urioni) / m(unicipii) Ma(lvesatii) Iivira ⁵/li def(uncto) ann(orurum) / LXV P(ublii) Aelii / Maximus et / Silvanus et / Tattaia pa-¹⁰/tri p(ientissimo) p(osuerunt).*¹⁴⁶
2. *D(is) M(anibus)/P(ublius) Aelius Maximus de(curio) m(unicipii) Mal(vesatium) / Ilvir func(tus) memoriae / P(ubli) Ael(i) Proculi def(uncti) an(norum) XXXVI et ⁵/P(ubli) Ael(i) Quin[til]iani def(uncti) an(norum) XXV / filiorum piissimorum et / Aurel(iae) Annae neptis dulcis-/simae def(unctae) ann(orurum) III et sibi et /Aurel(iae) Marciana[e] coniu -¹⁰/gi fideli et obsequentissi -/mae vivis fecit.*¹⁴⁷

Puno ime grada je napisano na dva spomenika. Prvi spomenik je iz Misajlovine kod Ruda koji je Tit Aurelije Silvan, duvoir i dekurion minicipija postavio svojoj supruzi i djeci.¹⁴⁸ Drugi je iz Komina kod Pljevlja, gdje se ovaj municipij spominje sa još tri.¹⁴⁹ Svi ovi natpisi su značajni iz razloga što je na osnovu njih rekonstruirao ime minicipija.

Epigrafski spomenici svjedoče da se administrativno središte *Municipium Malvesiatium* nalazilo u Skelanima jer su tu otkriveni spomenici gdje se spominje gradsko vijeće (*Ordo decurionum*). Dakle to su već u ranijim poglavljima spomenute počasne baze koje su postavljane carevima Antoninu Piju, Septimiju Severu i Karakali, kao i počasnim građanima. Iz Skelana potiče i spomenik na kojem se spominje princeps zajednice Dindara. Zahvaljujući tom natpisu poznato je da ilirski narod Dindari naseljavao ovo područje.

Puteve u provincijama su osiguravale kohorte. Na osnovu natpisa zna se da je Prva delmatska kohorta (*cohors I milliaria Delmatarum*) bila stacionirana u okolini Skelana ili Užica. Poznata su četiri natpisa na kojem se spominju oficiri Prve delmatske kohorte. Jedan je iz Užica, drugi iz Bajine Bašte i druga dva iz Sekalana.¹⁵⁰

¹⁴⁶ *CIL III*, 1672 = *CIL III*, 1672 + p. 1023 = *CIL III*, 8342 = *ILJug III*, 1488; Vulić, 1941 - 1948, 267; Bojanovski, 1968, 250; Bojanovski, 1988, 185; Mesihović, 2011c, 255; Šačić, 2016, 315 – 316.

¹⁴⁷ *CIL III*, 08340 = *ILJug III*, 1510; Vulić, 1941 - 1948, 243; Bojanovski, 1968, 250; Bojanovski, 1988, 185; Mesihović, 2011c, 255; Šačić, 2016, 313 – 314.

¹⁴⁸ Za natpis pogledati napomenu 11.

¹⁴⁹ Za natpis pogledati poglavlje *Ubikacija*.

¹⁵⁰ Loma, 2009, 109.

U nastavku ovog poglavlja će biti predstavljeni neki spomenici koji su pronađeni u središtu *municipium Malvesiatium*, odnosno u Skelanima. Česta pojava jesu predstave lavova na nadgrobnim spomenicima, pa tako postoji figura lava iz Skelana u ležećem stavu i podignute glave (slika 1.). Ova figura lava je pronađena 1964. godine na njivi prilikom radova.¹⁵¹ Za prostor Skelana su karakteristične stele pravougaonog oblika s posebnim dodatkom, tj. kruništem. To su obično fragmenti spomenika sa predstavom poluležećih lavova koji pripadaju stelama kao dodaci, odnosno kruništa.¹⁵²

Jedna od osobitosti ovog kraju prema Patschu i Bojanovskom jesu i predstave tračkog herosa na konju koje nisu rijetka pojava i koje ukazuju na sadržajno jedinstvo sepulkralne plastike u Podrinju.¹⁵³ Imamović smatra da se konjanici koji se javljaju na nadgrobnim spomenicima u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji nemaju ništa zajedničko sa tračkim konjanikom, nego da samo podsjećaju na njega.¹⁵⁴

Patsch je zabilježio spomenike koje je pronašao u Skelanima, a među njima posebno se izdvajaju ulomci iz grobnica. Posebno je zanimljiv jedan na kojem se nalazi portret mlade djevojke ili žene i koja se razlikuje od ostalih po tome što joj kosa nije razdijeljena nego pada niz zatiljak i nosi nabrani plašt koji ne pokriva prsa (slika 2.).¹⁵⁵

Na srednjem dijelu nadgrobnog spomenika iz Skelana stoje dvije žene jedna pored druge i drže se za ruke. Lijeva u ruci drži nejasan predmet, dok desna figura u svojoj lijevoj ruci drži jaje ili jabuku (slika 3).¹⁵⁶ Cipus je visok 0, 70 m, širok 0, 58 m i debljine 0, 44 m. Na ramenima obje osobe se nalaze kopče koje pripadaju tipu fibula u obliku sidra. Oko glave desne figura se nalazi vrpca, a kosa je polegnuta. Lijeva osoba nosi dugu haljinu koja je naborana. Kod nje je

¹⁵¹Izrada je dosta primitivna, klesarskog rada, a prisutno je i oštećenje na nosu vjerovatno iz novijeg perioda. Bojanovski, 1967, 44.

¹⁵² Paškvalin, 2012, 142, 156 – 157.

¹⁵³ Patsch, 1907, 453; Bojanovski, 1967, 45.

¹⁵⁴ Imamović, 1977, 239.

¹⁵⁵ Patsch pretpostavlja da je to možda nošnja neudatih, a da su se udate žene i djevojke razlikovale po nošnji moglo se ustanoviti na drugom kraju Bosne i Hercegovine u području Ivana. Patsch, 1907, 454.

¹⁵⁶ Patsch, 1907, 452-453.

kosa počesljana na razdjeljak.¹⁵⁷ Ova predstava na nadgrobnom spomeniku je značajna iz razloga što daje podatke o dužini tunike jer su prikazi čitavih osoba izuzeto rijetki.¹⁵⁸

Spomenik koji također predstavlja ulomak grobnice prikazuje tri osobe, supružnike i djevojku. Ulomak je visok 0,93 m, širok 0,72 m i debljine 0,21 m. Muškarac je desno, u sredini je najvjerojatnije kćerka, dok se na lijevoj strani nalazi žena.¹⁵⁹ Muška figura također nosi tuniku sa dugim rukavima, a zajedničko za obje jeste što desnu ruku drže na grudima (slika 4).¹⁶⁰ Paškvalin ističe neke osnovne karakteristike koje su vidljive na portretima. Kod žene je kosa bujna, a obučena je u haljinu dugih rukava.¹⁶¹ Na ovoj steli je prisutan motiv polupalmete kao i ukrasni friz. Također, na odlomku stele ukrasnu broduru predstavlja motiv u obliku slova ipsilona.¹⁶²

Interesantne predstave se pronalaze i na ulomcima reljefa iz Skelana. Na jednom se nalazi lik koji je prikazan sprijeda u dubokoj nabranoj odjeći kako rukama drži dijete sa dugom kosom koje je odjeveno visoko opasanom tunikom. Lijevo se nalazi glava i prsa treće osobe za koje se pretpostavlja da se radi o još jednom djetetu (slika 5).¹⁶³ Jedini komad rimskog namještaja iz *municipiuma Malvesiatium* koji je Patsch zabilježio jeste aryballos od bronce, posuda za mast bez ručica sa niskim kolutom u podnošku, vertikalnim rubom i uskim otvorom (slika 6).¹⁶⁴

U Skelanima je propalo mnogo spomenika a dokaz toga su pomanji, većinom od nadgrobničkih spomenika ulomci. Natpisi na rimskim monumentalnim kamenim spomenicima su obilovali skraćenicama iz razloga što je prostor natpisnog polja bio ograničen.¹⁶⁵ Iz Skelana potječu cipusi iz II i III st. n. e. i upravo zbog određenog broja kamenih spomenika sa ovog

¹⁵⁷ Paškvalin, 2012, 267.

¹⁵⁸ Tunika se spušta sve do nogu te je pasom oko sredine tako podignuta, da je pas pokriven naborom, koji preko njega visi. Ona je dakle bila duža od tijela. Patsch, 1907, 453.

¹⁵⁹ Paškvalin 2012, 124.

¹⁶⁰ Patsch, 1907, 449.

¹⁶¹ Paškvalin, 2012, 124.

¹⁶² Paškvalin, 2012, 131 – 132.

¹⁶³ Patsch, 1907, 455.

¹⁶⁴ Patsch, 1907, 460.

¹⁶⁵ Loma, 2009, 111.

područja smatra se da je tu bila kamenoklesarska radionica ili čak njih više.¹⁶⁶ Još jedan zanat koji je zabilježen jeste obučarski. Potvrda ovog zanata je predstavljena votivnim oltarom obučara iz Skelana.¹⁶⁷ Spomenici donose informacije koje su naročito dragocjene i predstavljaju najbitniji izvor za izučavanje historije ovog područja za razliku od pisanih izvora koji su oskudni.

IV.5 Život u municipiju

Municipium Malvesiatium je drugo najznačajnije naselje na području srednjeg Podrinja. O samom načinu života, raznoraznim običajima, statusu grada i njegovim funkcionerima informacije pružaju spomenici iz rimskog perioda. Zahvaljući natpisima poznato je da je u Skelanima podignuta počasna baza carevima Antoninu Piju, Septimiju Severu i Karakali.

Natpis na bazi cara Antonina Pija (138 – 161. god. n. e.):

1. *Imp(eratori) Caes(ari) / T(ito) Ael(io) Hadr(iano) / Antonino Aug(usto) / Pio p(atri) p(atriciae) divi Hadr(iani) ⁵/f(ilio) divi Traiani Part(hici) / nep(oti) divi Nervae / pron(epoti) pontific(i)*

*maximo tribun(icia) / postest(ate) XXI co(n)s(uli) / IIII decr(eto) decur(ionum).*¹⁶⁸

Septimije Sever (193 – 211. god. n. e.):

2. *Imp(eratori) Ca[es(ari) d(ivi) M(arci)] / Anto[nini Pii] / fil(io) d(ivi) C[ommo]/di frat[ri d(ivi) Anto]⁵/ nini Pii n[ep(oti) d(ivi)] / Hadriani pro/nep(oti) d(ivi) Traiani / Par(thici) abnep(oti) d(ivi) [Nervae] / adn(epoti) L(ucio) Sept(imio) Se[ve] ¹⁰/ ro Pio Per(tinaci) Aug(usto) [Arab(ico)] / Ad(i)ab(enico) Par(thico) m(aximo) [p(ontifici) m(aximo)] / p(atri) p(atriciae) tr(i)b(unicia) po[t(estate)] VIII [imp(eratori) XI] / co(n)s(uli) II.*¹⁶⁹

¹⁶⁶ Paškvalin, 2012, 313.

¹⁶⁷ Busuladžić, 2014, 118.

¹⁶⁸ *CIL III*, 14219, 7; Patsch, 1907, 440; Bojanovski, 1982, 97 - 98; Bojanovski, 1988, 178; Bojanovski, 1999, 136; Mesihović, 2011c, 205 – 206; Šaćić, 2016, 286 – 288.

¹⁶⁹ *CIL III*, 14219,16; Patsch, 1907, 440 441; Bojanovski, 1982, 99 - 101; Bojanovski, 1988, 178, nap. 13; Bojanovski, 1999, 137.

Karakala (198 – 217. god. n. e.):

3. *Imp(eratori) Caes(ari) / M(arco) Aur(elio) Se- / vero Anto- /nino Pio Aug(usto) ⁵/ divi Severi fil(io) / Arabico Adiab(encio) / Part(hico) Britt(annico) / maximo p(atri) p(atriciae)/ trib(unicia) pot(estate) ¹⁰/ co(n)s(uli) IIII / d(ecreto) d(ecurionum).*¹⁷⁰

Počasne baze nisu podizane samo carevima nego i pojedinim zaslužnim građanima, pa je stoga poznato sa jednog natpisa da je gradsko vijeće odobrilo zahtjev Tita Flavija Rufina da postavi bazu s kipom svog oca Tita Flavija Similisa koja glasi:

4. *T(ito) Fl(avio) Simili Ilvir(o) / q(uin)q(uennali) huic primo / ex ordine statuam /in basilica posuit ⁵/ et dedicavit eam / victima percussa / sportulis datis na- /tale Aug(usti) VI K(alendas) Maias / Q(uinto) Sos(io) Prisco P(ublio) Coel(io) Apollinare ¹⁰/ co(n)s(ulibus). / T(itus) Fl(avius) Rufinus fil(ius) l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*¹⁷¹

Na ovom području je živio ilirski narod koji su antički pisci nazivali Dindari.¹⁷² Sudeći prema svjedočanstvima grčko – rimskih pisaca oni su bili malobrojni i nisu imali razvijenu politički tradiciju kao neki drugi narodi poput Delmata, Japoda, Naresa, Dezidijata i sl. te moguće da su stoga i bili podložniji procesu romanizacije. Prema Zotović, prve faze romanizacije mogu se uočiti od sredine I do sredine II stoljeća, a prema arheološkom materijalu je kasnije vidljiv veći stepen romanizacije.¹⁷³ Domaće stanovništvo je rimsko građanstvo počelo stjecati za vrijeme Flavijevske dinastije, a *Flavii* su prisutni u Skelanima, njegovoj okolini i na jugu municipija.¹⁷⁴ *Ulpii* su vrlo rijetki (svega tri slučaja), *Cocceius* (po caru Nervi) se javlja jedanput kod Skelana i *Aelii* se javlja desetak puta.¹⁷⁵ Ostali peregrini su građansko pravo

¹⁷⁰ *CIL III*, 12727. (B) = *ILJug III*, 1537; Patsch, 1907, 440, 442; Bojanovski, 1988, 178; Mesihović, 2011c, 210 – 211; Šaćić, 2016, 293 – 294.

¹⁷¹ *CIL III*, 14219, 10; Patsch, 1907, 442 - 443; Bojanovski, 1988, 179, nap. 15; Mesihović, 2011c, 206 – 207; Šaćić, 2016, 289 – 210.

¹⁷² Opširnije u poglavlju o Dindarima.

¹⁷³ Zotović, 2003, 8.

¹⁷⁴ Bojanovski, 1988, 183

¹⁷⁵ Bojanovski, 1988, 185.

dobijali postepeno i pojedinačno, a sljedeći val je uslijedio u vrijeme cara Marka Aurelija i njegovih nasljednika.¹⁷⁶ S obzirom na sticanje građanstva mogu se razlikovati dva sloja, oni sa *pranomenom T(itus)*, koji su rimsko građansko pravo dobili od Marka Aurelija, i oni bez *pranomena*, koji su dobili od Karakale.¹⁷⁷

Mesihović je na osnovu epigrafskih spomenika došao do zaključka da se na prostoru *municipium Malvesiatium*, u bosanskom dijelu Podrinja, mogu prepoznati 72 osobe koje su tamo živjele. Dalje navodi, da je od tog broja 9 konzularnih beneficijara, od čega je 5 sa kludijevskim gentilnim imenom, 12 sa flavijevskim, 1 sa ulpijevskim, 2 sa elijevskim, 17 sa aurelijevskim gentilnim imenom, 4 osobe imaju druga gentilna imena, dok prema njemu jedna osoba možda nosi domaće ilirsko ime i da je za 21 osobu teško odgonetnuti gentilno ime ili porijeklo. Kada je riječ o rodnom odnosu većina su muškarci i to 55 muškaraca na sprem 17 žena.¹⁷⁸

Prilikom izučavanja antičke prošlosti pojedinog područja istraživači nailaze na mnogobrojne prepreke. Arheološki materijal ne može uvijek ponuditi odgovor na određena pitanja pa su zbog toga su pojedinci primorani na donošenje određenih pretpostavki. Zbog geografskog položaja i prilika ovog prostora pretpostavlja se u prvom redu da se stanovništvo bavilo zemljoradnjom i stočarstvom, a da su određenu ulogu u tome imali i robovi. Ivo Bojanovski potkrepljuje tu pretpostavku iznošenjem niza natpisa koji potvrđuju da su na njivama i šumama radili robovi, kao i imena pokojnika koja su prema njemu mogla biti libertinskog porijekla.¹⁷⁹

Prednost Skelana je svakako i blizina plovne rijeke koja je pogodovala i uslovila njegov razvoj. Međutim, pored rijeke postojala je razvijena saobraćajna infrastruktura. Pašalić je utvrdio da se na tom prostoru javljaju ostaci rimske ceste koja se može pratiti od Skelana do

¹⁷⁶ Bojanovski 1988, 185; Imamović, 2002, 13.

¹⁷⁷ Karakala je u historiji ustao upamćen po izdavanju *Constitutio Antoniniana* 212. god. n. e. Po ovom ediktu se skoro svim slobodnim stanovnicima Rimske države po automatizmu dodjeljuje rimsko građanstvo. Sa Karakalom tako završava i proces političko-pravne romanizacije. Bojanovski, 1988, 185; Mesihović, 2015, 1947-1950.

¹⁷⁸ Mesihović, 2011c, 254 – 255.

¹⁷⁹ Bojanovski navodi sljedeće natpise:

S]eiae Fl(avii) Silvani serv(a)e, [Sc]orpus maritus, WM XI, 159 (Skelani). = *CIL III*, 14219, 13.

Aur(elius) Licinius..Aurielià) Thana patrono, WM XI, 157 (Skelani).

Fl(aviae) Tattae libertae et nutrici, Fl(avia) Prisca c. f. et Dazieri vil(ico), *CIL III*, 8350.

Durđevca.¹⁸⁰ Središte je bilo dobro povezano sa ostalim dijelovima municipija prije svega zahvaljujući cesti koja je vodila od Skelana preko Visibabe u okolini Užičke Požege pa sve do Zapadne Morave. Pored toga, dobre veze su bile uspostavljene sa Salonom jer Bojanovski navodi da su tu umrli dekurion i duumvir municipija *Malvesiatium*.¹⁸¹ Može se zaključiti da je upravo geografski položaj središta municipija odigrao veoma važnu ulogu u njegovom povezivanju i uspostavljanju odnosa sa ostalim dijelovima, kako samog municipija tako i sa ostatkom provincije.

IV.6 *Civitatis Dindariorum*

Provinciju Dalmaciju je nastanjivala skupina srodnih naroda koje su grčko – rimski pisci poznavali pod zajedničkim imenom kao Iliri. Oni su se sastojali od manjih naroda (ili etničkih zajednica), gdje je svaki od njih nastanjivao određeno područje. Ilirski narod koji je bio prisutan na prostoru Srednjeg Podrinja jesu Dindari. To se može zaključiti iz natpisa koji je otkriven u Skelanima. Značajan je iz razloga što je to jedini natpis na kojem se sačuvalo etničko ime Dindara. Spomenik je izrađen od crnog vapnenca sa širokim okvirom unutar koje je bilo udubljeno natpisno polje. Natpis je oštećen ali su ostala tri ulomka lijeve strane ploče. Spominje se *princeps civitatis Dindariorum*.¹⁸² Pošto je natpis pronađen u Skelanima aludira na to da je upravo ovaj grad bio njihovo središte.¹⁸³

1. *[D(is) M(anibus)] / P(ublius) A[el(ius)? ---] / pri[nceps? civ(itatis)?] / Dinda[rrior(um)? decurionatu?] ⁵/ funct[us? ---] / v(ivus) f(ecit) s(ibi) [et suis poste] / ris[que eorum] / h(ic) [s(itus) e(st)].¹⁸⁴*

¹⁸⁰ Pašalić, 1960, 73.

¹⁸¹ Bojanovski, 1988, 191.

¹⁸² Patsch, 1907, 446; Pašalić, 1960, 74; Bojanovski, 1968, 254-255; Bojanovski, 1988, 179; Grbić, 2014, 154.

¹⁸³ Značenje ovoga natpisa pronađenog u Skelanima je iznimno za historiju Srednjeg Podrinja. On jasno lokalizira Dindare na ovom prostoru. Kao što pokazuje ovaj natpis, peregrinska civitas Dindara sa svojim domaćim političkim, autonomnim institucijama (kao što je vijeće princepsa) je postojala i za vrijeme principata. Mesihović, 2011c, 204.

¹⁸⁴ *AE* 1910, 0216 = *ILJug* III, 1544; Patsch, 1907, 446; Bojanovski, 1968, 249; Bojanovski, 1988, 177, Zotović, 2003, 19; Mesihović, 2011c, 203 – 204; Grbić, 2014, 156; Šaćić, 2016, 311 – 313.

Pored epigrafskog svjedočanstva Dindare spominju i antički pisci Plinije Stariji i Ptolemej Klaudije. Najvažnije podatke koje su od dragocjenosti za etnografiju ilirskih ali i drugih provincija rimske države donosi upravo Plinije Stariji (*Caius Plinius Secundus*)¹⁸⁵ u svom djelu *Naturalis historia*.¹⁸⁶ On navodi domorodačke zajednice koje su naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine, a pri pisanju koristio je i zvaničnu državnu dokumentaciju. Plinije Stariji je sve *civitates* koje spominje sistematizirao u tri konventa, a za područje *municipiuma Malvesiatium* i *coloniae Domavia* posebno je značajan naronitanski konvent (*conventus iuridicus Naronitanus*) pod čijom jurisdikcijom je bio narod pod imenom Dindari.¹⁸⁷

2. "143. nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, **Dindari XXXIII**, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. praeter hos tenere tractum eum Ozuaei, Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae."¹⁸⁸

U Plinijevom spisku se pojavljuju kao peregrina zajednica koja je imala 33 dekurije. Rimljani su formirali porezne jedinice koje su se nazivale dekurije, iako još u nauci nije tačno precizirano šta bi one označavale. Među naučnicima zastupljena je definicija da je to skup deset porodica koje su imale zajedničku poresku obavezu.¹⁸⁹ Gabričević je brojnost svake od dekurije procijenio između 150 i 200 osoba, a zastupljeno je i mišljenje da se radi od 250 osoba. Po Gabričevićevoj formi pretpostavljena brojnost 33 dekurije Dindara je 4 950 - 6 600, a na osnovu porodičnih zadruga brojnost je cc 8 000, mišljenje kojem je skloniji i Mesihović.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Plinije Stariji je bio rimski pisac, filozof, zapovjednik kopnenih trupa i mornarice. Bio je porijeklom iz grada Koma a svoju karijeru je započeo tako što je služio u vojsci. Zbog prirode svoje službe posjetio je mnoge tadašnje države rimskog svijeta. Poginuo je prilikom erupcije Vezuva. Rezultat njegovog istraživačkog rada jeste enciklopedija *Naturalis Historia* koja se sastoji od 37 knjiga. Preostala njegova djela su izgubljena. Mesihović, 2015, 52 – 53.

¹⁸⁶ Plinije, 3, 143.

¹⁸⁷ Arheološki leksikon BiH, 1988, 70; Mesihović, 2011b, 59; Grbić, 2014, 153-154;

¹⁸⁸ Plinije, 3, 143.

¹⁸⁹ Mesihović&Šaćić, 2015, 99.

¹⁹⁰ Mesihović, 2011b, 68; Mesihović&Šaćić, 2015, 99; Grbić, 2014, 154.

Drugi literarni izvor koji spominje Dinadare jeste Ptolemej Klaudije (*Claudius Ptolemaeus*).¹⁹¹ U svom djelu „*Geografija*“ on Dindare nabraja u okviru provincije Dalmacije.

„U toj provinciji, uz Istru žive Japodi, zapadno od Liburnije žive Mezeji, zatim Deriopi i Deriji, a iznad Deriopa su Dindari, iznad njih pak Dicioni, a iznad Derija žive Kerauni, u unutrašnjosti Dalmacije žive Davorsi, ispod njih su Melkomeni i Vardeji, a ispod ovih, Narensiji i Sardeati, zatim, ispod ovih žive Sikuloti i Dokleati i, prema Makedoniji Pirusti i Skirtoni“.¹⁹²

Dakle, prema Ptolemeju Klaudiju Dindari su živjeli iznad Deriopa. Bojanovski, a kasnije i Mesihović su Deriope poistovjetili sa Deretinima koje su locirali u Skopljansku udolinu. Sa druge strane, Grbić navodi da su to Dezidijati.¹⁹³ Na osnovu svega može se izvući zaključak da ovaj izvor ipak nije tačno locirao Dindare. Dindari su nastanjivali srednje Podrinje, odnosno može se reći da se teritorija njihovog rasprostiranja podudarala sa teritorijom municipija *Malvesiatium*, ali i izlazila i njenog okvira.

Dindari su kao i ostali ilirski narodi bili organizirani na osnovu autonomnih političkih jedinica *peregrinske civitates*.¹⁹⁴ Pored toga što su imale svoju unutarnju autonomiju one su bile obavezne da plaćaju direktni porez kao i izmirivanje čitavog niza indirektnih nameta.¹⁹⁵ Za razliku od drugih ilirskih naroda poput Delmata, Naresa i Dezidijata oni su imali slabiju političku tradiciju a bili su i malobrojni. Ta lokalizacija Dindara je prihvaćena, ali u novije vrijeme javljaju se teorije po kome su Dindari bili keltizirani.¹⁹⁶

Alföldy je iznio teoriju da su Dindari nakon seobe keltskih Skordiska u Podunavlje i južnije, u sjeverozapadnu Srbiju bili snažnije keltizirani. Smatra da su nakon rimskih osvajanja Skordisci podijeljeni na tri zajednice: Dindare u Dalmaciji, Celegere u Meziji i Skordiske u

¹⁹¹ Ptolemej Klaudije je bio matematičar, geograf, astronom, pjesnik egipatskog porijekla. Napisao je nekoliko naučnih rasprava, a među najvažnija djela spada *Geografija* gdje je sažeo opće geografsko znanje tadašnjeg svijeta. Pobjrojan je veliki broj naselja, toponima, etnonima i to sa geografskim kordinatama. Mesihović, 2015, 84.

¹⁹² Ptolemej, 2, 16; Prevod:Grbić, 2014, 154.

¹⁹³ Bojanovski, 1988, 34; Mesihović, 2011b, 62; Grbić, 2014, 154.

¹⁹⁴ *Peregrinska civitas* je autonomna upravno-administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno-političkog tipa u okvirima Rimske države. Tako bi se te peregrinske civitates mogle definirati i kao male „državice“ koje su se nalazile u vlasti rimskog naroda. Mesihović, 2015, 343.

¹⁹⁵ Mesihović&Šaćić, 2015, 208.

¹⁹⁶ Alföldy, 1965, 37.

Panoniji. On iznosi i 15 imena iz dindarskog područja koje smatra keltskim (*Aioia, Andetia, Baeta, Bidna, Catta, Dussona, Enena, Iaca, Madusa, Matisa, Nindia, Samus, Seia, Totia i Pinenta*).¹⁹⁷ Ovaj Alföldyjev popis keltskih imena Katičić je analizom sveo na tri imena, koja su sigurno keltska (*Catta, Iaca, Totia*), a moguća je keltska pripadnost još četiri imena (*Aioia, Bidna, Matisa, Nindia*). Mišljenja je da se pojava keltskih imena u Podrinju može na različite načine tumačiti, a između ostalog moguće je da pripadaju keltskoj populaciji koja se na to područje naselila u carsko doba.¹⁹⁸ Zotović se priklanja mišljenju Katičića smatrajući da su tri imena sasvim sigurno keltska (*Iaca, Catta, Totio*) dok imena poput *Matisa, Aioia, Bidna, Sarnus* i *Seius* također mogu biti keltska ali da nije sigurno.¹⁹⁹ Grbić smatra da se imena koja se pojavljuju na epigrafskom materijalu, a koja su prvenstvo keltska mogu etnički vezati za Skordiske.²⁰⁰ Prema Mesihoviću Dindari su ilirski narod.²⁰¹ Na osnovu svega može se zaključiti da su Dindari bili Iliri, a prisustvo keltskih imena može se objasniti kulturnim utjecajem usljed migracijskih tokova. Dindari su bili jedna od malobrojnijih zajednica nastanjena u Dalmaciji. Zahvaljujući natpisu na kojem se spominje princeps navedenog naroda njih je moguće sasvim sigurno lokalizirati u srednje Podrinje.

¹⁹⁷ Alföldy, 1965, 37; Bojanovski, 1988, 181.

¹⁹⁸ Katičić, 1965, 53-76; Bojanovski 1988, 181.

¹⁹⁹ Zotović, 2002, 6.

²⁰⁰ Grbić, 2014, 155.

²⁰¹ Mesihović, 2011b, 62.

V. DOMAVIA

V.1 Otkriće antičke *Domavie*

Jedan od najvažnijih izvora za izučavanje prošlosti provincije Dalmacije, ako ne i najvažniji jeste *Tabula Peutingeriana*. Ovaj izvor spominje *Argentariu*, ime koje su Rimljani dali području srednjeg Podrinja zbog značaja i veličine rudnika koji su bili prisutni na tom prostoru.²⁰² Administrativno središte *Argentarie* je bila *Domavia*. Upravo zbog samog značaja ove rudonosne oblasti pokrenuta su istraživanja s ciljem otkrića antičke *Argentarie*. U tu svrhu je u Beču 1880. godine osnovano rudarsko društvo „Bosnia“.²⁰³

Društvo „Bosnia“ je 1881. godine počelo sa kopanjem ruda u Srebrenici, potaknuti proučavanjem i rudarskim ispitivanjem utvrđeno je da je negdje na tom prostoru morao biti rasprostranjen rudokop.²⁰⁴ Prekopavanjima u Gradini je rukovodio rudarski poslovođa Ludvig Ljudevit Pogatschnik.²⁰⁵ Najprije je dobio zadatak od rudarskog društva u martu 1883. godine da izmjeri snagu vode u Gradini. Tom prilikom njegovu pažnju je zaokupila velika hrpa kamenja. Primjetio je mlin i da je za potrebe tog mlina korišteno kamenje iz te hrpe. Pored kamenja, pronašao je ulomke oklesane mramorne ploče, opeku crvene boje, temelje rimske zgrade. Sam Pogatschnik je bio svjestan veličine svog otkrića te je u svoju radnu svesku zapisao sljedeće: „*Izgleda da sam našao antički grad. Mogla bi to biti Argentaria.*“²⁰⁶

²⁰² *Salona XVI – Tilurium XXII – ad Libros IX – in monte Bulsinio VI – Bistue Vetus XXV – ad Matricem XX – Bistue Nova XXIV – Stanecli ... – Argentaria* (Tab. Peut. 5, 3 - 6, 2)

²⁰³ Bojanovski, 1988, 193.

²⁰⁴ Radimsky je napisao da je naseobina rimskog vremena bila u okolici današnjeg sela Gradine, a selo Sase i varoš Srebrenicu treba smatrati kao naseobinu srednjeg vijeka. Radimsky, 1891, 2.

²⁰⁵ Ludvig Ljudovit Pogatschnik je 1881. godine pri otkopavanju na Kvarcu pozvan u Srebrenicu da rukovodi. Od tog trenutka, sa kratkim prekidom u proljeće 1883., pa sve do svoje smrti upravljao je spomenutim iskopavanjima. Iako nije bio te sreće da završi započeto, ipak će ostati upamćen njegov doprinos u otkrivanju starog majdana na Kvarcu. Ovaj stručnjak je preminuo 14. februara 1892. godine. Redakcija GZM, 1892, 84.

²⁰⁶ Bojanovski, 1988, 193.

Zadatak da organizira iskopavanje objekata u Gradini dobio je Radimsky.²⁰⁷ Za taj posao on je zadužio Pogatschnika koji se već dokazao kao stručan rudarski službenik. Pored vođenja računa o rudarskim odnosno geološkim iskopavanjima, on će posebnu pažnju posvetiti istraživanju antičkih ostataka u Gradini.²⁰⁸

Godine 1884. pronađeni su značajni nalazi koji će dati odgovor na pojedina pitanja, poput onog gdje se nalazilo sjedište uprave za rudnike Dalmacije i Panonije, kao i naziv novootkrivenog grada poznat kao *Domavia*. Naredne godine pažnja se posvećuje i arheološkom istraživanju grada i otkriveni su objekti specifični rimskom gradu (terme, forum, tribunal..). Ono što je iskopano 1890. godine pohranjeno je u Zemaljskom muzeju. Prekopavanja vršena te godine ponovo su nastavljena 1891. godine koja su za cilj imala da se upotpunosti otkopa velika zgrada.²⁰⁹

Kako je u međuvremenu umro Ludvig Ljudevit Pogatschnik njegov posao je preuzeo rudarski povjerenik Eduard Vorliček. Arheološka istraživanja su trajala desetak godina i u tom periodu je pronađen mnogobrojan arheološki materijal koji svjedoči o prošlosti ovog rimskog grada. Opsežne rezultate tih istraživanja je najprije objavio Radimsky u Glasniku Zemaljskog muzeja. Godine 1891. napisao je rad pod nazivom *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*.²¹⁰ Sljedeće godine je sumirao istraživanje iz 1891. u članku kojeg je naslovio *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice god. 1891*.²¹¹ O prekopavanjima koja su vršena posljednje dvije godine je opisao u radu *Izveštaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893*.²¹² Domaszewski i Patsch su posebno proučavali epigrafski

²⁰⁷ Vjenceslav Radimsky je rođen 21. februara 1832. godine u Češkoj. Ovaj arheolog i rudarski stručnjak u Sarajevo se preselio u januaru 1885. godine kao rudarski natpovjerenik i upravitelj rudarskog satništva u Bosni i Hercegovini. Pored toga bio je i saradnik Zemaljskog muzeje u Sarajevu i shodno tome veliki broj svojih radova je objavio upravo u Glasniku Zemaljskog muzeja. Umro je u Sarajevu 27. oktobra 1895. godine. Redakcija GZM, 1895, 479 – 482.

²⁰⁸ Wilkes, 1969, 279.

²⁰⁹ Bojanovski, 1988, 194.

²¹⁰ Radimsky, 1891, 1 – 19.

²¹¹ Radimsky, 1892, 1 – 24.

²¹² Radimsky, 1894, 1 – 47.

- Iul(io) Tacitiano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[num[ini ei]u[s]]] / [[devotissimo]]¹⁵ / [[[e]t d[i]c[a]t[issimo]]].²¹⁵*
3. *Imp(eratori) Caes(ari) [[M(arco)]] / [[Aurel(io) Severo]] / [[Alexandro]] / [[Pio Fel(ici) inv[i]c[t]o]]⁵ / [[Aug(usto) pont(ifici) ma[x(imo)]]] / [[trib(unicia) pot(estate) X[I? p]at(ri)]] / [[p(atriciae) co(n)s(uli) I[I]I [i]ndul]]/[[gent[i]ss[imo]]] / [[principi]] ordo¹⁰ / mun(icipii) **Dom**(avianorum) d(ecreto) d(ecurionum) / p(ecunia) p(ublica) dedicante / *Iul(io) Tacitiano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[num[ini ei]u[s]]]¹⁵ / [[devotissimo]] / [[[e]t d[i]c[a]t[issimo]]].²¹⁶**
4. *[[[Iuliae Ma]]]/[[maeae Aug(ustae)]] / [[matri]] Imp(eratoris) / Caes(aris) [[M(arci) Aur(eli)]]⁵ / [[Seve[ri] Alexa]]/[[n[dri] P]ii [Fel(ici) in]]/[[v[ic(ti)]]] Aug(usti) [[e[t]]] / [[[castr(orum) e]t]] senat(us) / ac patr(iae) ordo / mun(icipii) **Domav**(ianorum)¹⁰ / d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante / *Iul(io) Tacitiano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[devotissimo]] / [[numini eorum]].²¹⁷**
5. *Imp(eratori) C(aesari) /G(aio) Vibio /Traebo -/niano(!)⁵ / Gallo P(io) / F(elici) Inv(icto) Aug(usto) /ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) **D**(omaviana).²¹⁸*
6. *Imp(eratori) C(aesari) /G(aio) Vibio /Traebon(iano)(!) / Veldum(niano)⁵ /Volusi- /ano P(io) F(elici) / Inv(ictis) Aug(ustis) / ord(o) dec(urionum) /col(oniae) m(etallae) **D**(omaviana).²¹⁹*

Prvi dio imena grada svakako da se može utvrditi na osnovu prikazanih primjera, dok je drugi dio imena poznat zahvaljujući jednom spomeniku koji također potječe iz Gradine u Sasama.

²¹⁵ *CIL III*, 8359 = *CIL III*, 12720; Radimsky, 1891,7 – 8; Patsch, 1914,181, sl. 63, nap. 1; Bojanovski, 1988,196, nap. 19; Mesihović, 2011c, 165 – 166.

²¹⁶ *CIL III*, 8360 = *CIL III*, 12720b; Radimský, 1891,7 – 8; Patsch, 1914,181;Bojanovski, 1982, 102; Mesihović, 2011c, 167; Šačić, 2016, 298 - 299.

²¹⁷ *CIL III*, 8360 = *CIL III*, 12720; Radimský, 1891,7 – 8; Patsch, 1914,181; Bojanovski, 1982, 102; Mesihović, 2011c, 167; Šačić, 2016, 299 – 300.

²¹⁸ *CIL III*, 12728; Radimský, 1892, 7 - 8; Patsch, 1914, 182; Alföldy, 1965, 155; Bojanovski, 1982, 105; Bojanovski, 1988, 196; Mesihović, 2011c, 182; Šačić, 2016, 301 - 303.

²¹⁹ *CIL III*, 12729a; Radimský, 1892, 7 - 8; Patsch, 1914, 182; Alföldy, 1965, 155; Bojanovski, 1982, 105; Bojanovski, 1988, 196; Mesihović, 2011c, 182; Šačić, 2016,303 - 304.

1. *C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po-/m[o]nali [---]VR om⁵-
/nibus eq[ue]s[tri]-bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]RC per
provin(cias) ¹⁰/ XXIII proc(ratori) Augu(sti) / [ra]tionis [---] / [---]RCCIRO /
[pr]oc(uratori) O[---] ¹⁵/ [-----] / [---]IC[---] / [patrono] muni[cipii] /
[Do]maviano(rum)²⁰/ [---]NI I[---]E / [---] patrono / [---] provinc(iae) / [---]V[---].²²⁰*

Kako ovi natpisi svjedoče o imenu grada, isto tako oni otkrivaju kakva je bila organizacija gradske uprave u Domaviji. Municipalet Domavije je prije svega moguće pratiti na osnovu natpisa na carskim počasnim bazama. Bojanovski je za natpis Septimija Severa²²¹, koji nema završnog dijela i prema tome se ne zna ko ga je postavio, predložio restituciju izgubljenog dijela natpisa. Kraj natpisa koji je propao restituirao je prema natpisu istog cara iz Skelana i došao do zaključka da je baza iz Domavije postavljena 201. godine.²²² Ukoliko je njegova pretpostavka tačna da je postavljena baza za vrijeme boravka ovog cara u Sirmijumu 201. godine i njegova rekonstrukcija natpisa, onda bi se moglo zaključiti da je Domavia već tada imala status municipija.²²³

On ostavlja mogućnost da je tom prilikom Septimije Sever posjetio oba grada (*Malvesiatium i Domavianorum*) te da je možda tom prilikom Domaviju uzdigao u rang municipija.²²⁴ Prema tome, Domavija je postala municipij ili tada ili za vrijeme nekog cara koji je vladao prije Septimija Severa. Nema konkretnih pokazatelja da je Septimije Sever uopće posjetio Malvasiju i Domaviju prilikom posjete Sirmijumu i o tome se samo može nagađati.²²⁵

²²⁰ *AE* 1893, 0129. (B) = *CIL III*, 12732. (B)); Radimsky, 1891, 14 – 15; Imamović, 1977, 412 – 413, sl. 179; Bojanovski, 1988, 196; Abascal&Alföldy, 1998, 159 – 160; Mesihović, 2011c, 161 – 162.

²²¹ *CIL III*, 12726; Radimsky, 1891, 14 – 15; Radimsky, 1892:1-2, sl. 1; Bojanovski, 1988, 195 – 196; Mesihović, 2011c, 176 – 177.

²²² On je kraj natpisa restituirao prema natpisu koji je posvećen istom caru u Skelanima. Bojanovski, 1988, 195 – 196.

²²³ Bojanovski, 1988, 196.

²²⁴ Bojanovski, 1988, 195 – 196.

²²⁵ Bojanovski, 1972, 43.

Godine 218. Domavija se pojavljuje na natpisu koji je pronađen u Drinjači sa oznakom *r(es) p(ublica) Dom(aviana)*²²⁶. Nastanak se veže za vrijeme cara Makrina (*Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*, 217 – 218. god. n. e.), a spomenuti Valerije Super je bio carski prokurator koji je zaslužan za podizanje određenog broja objekata na ovom području.²²⁷ Domavija se kao municipij pojavljuje na bazi posvećenoj caru Aleksandru Severu (*Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus*, 222 – 235. god. n. e.). Imamović je mišljenja da taj natpis potječe iz 230. god. n. e.²²⁸, dok Mesihović kao godinu nastanka natpisa navodi 232. ili 233. god. n. e.²²⁹ Domavija se kao municipij spominje na spomeniku iz vremena vladavine Septimija Severa. Taj spomenik predstavlja prvo epigrafsko svjedočanstvo municipalnog statusa Domavije. Na njemu se navodi prokurator za rudnike srebra Caius Iulius Silvanus Melanio koji je na toj dužnosti bio u prvim godinama vladanja Septimija Severa.²³⁰ Na osnovu svega može se doći do zaključka da je Domavija rang municipija uživala već od vladavine Septimija Severa.

1. *Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) / Aurel(io) Severo / Alexandro / Pio Fel(ici) Inv[i]c[t]o⁵ / Aug(usto) pont(ifici) ma[x(imo) / trib(unicia) pot(estate) X[I(?) / [p(atri)] p(atriae) co(n)s(uli) I[II] [i]ndu[l]e/ gent[issimo] / principi ordo 10/ mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto) d(ecurionum) / p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) v[...] / num[ini ei]u[s]¹⁵ / devotissimo / [e]t d[i]c[a]t[issimo].²³¹*

Domavija je dostigla rang kolonije vjerovatno za vrijeme cara Trebonijana Gala (*Gaius Vibius Afinius Trebonianus Gallus Augustus*, 251 – 253. god. n. e.) jer se kao kolonija spominje na počasnim bazama ovog caru i njegovog sina Volusijana (*Imperator Caesar Gaius Vibius Volusianus Augustus*, 251 – 253. god. n. e.). Na počasnoj bazi Trebonijana Gala ona se navodi kao *ordo dec col m D.*²³² Bojanovski navodi da je Hirschfeld to dopunio u *ordo dec(urionum)*

²²⁶ *CIL III*, 8363.

²²⁷ Mesihović, 2011c, 173 – 174.

²²⁸ Imamović, 2002, 27.

²²⁹ Mesihović, 2011c, 165 – 166.

²³⁰ Šačić, 2016, 268.

²³¹ *CIL III*, 8359 = *CIL III*, 12720a; Radimsky, 1891, 7 – 8; Patsch, 1914, 181, sl. 63, nap. 1; Bojanovski, 1988, 196, fus. 19; Mesihović, 2011c, 165 – 166.

²³² *CIL III*, 12728.

col(oniae) m(ietalli) D(omaviani), a da je manje prihvatljiva dopuna Alföldy-a *ordo col. m(ettala) D(omaviand)*.²³³ Imamović to tumači kao *col(onia) m(etalli) D(omaviani)* i da se sa *m(etalli)* jasno naglašava rudarska komponenta.²³⁴ Mesihović navodi da je na osnovu ovog natpisa otkriveno puno ime a to je rudarska kolonija Domavija odnosno *ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)*.²³⁵ Riječ *metalla* u nazivu kolonije predstavlja potvrdu administrativnog odnosa između imperijalnog rudarstva i lokalne uprave. Rudnici i kolonije su bili međusobno zavisni na određeni način.²³⁶ Posljednji spomen carskog prokuratora za rudnike srebra i Domavije potječe iz 274. god. n. e.²³⁷ Kakvo je bilo administrativno uređenje Domavije nakon te godine nije poznato.²³⁸

Unapređenje Domavije iz statusa municipija u rang kolonije govori o važnosti i značaju koje je ovo naselje imalo za Rimljane. To se najprije dovodi u vezu sa rudnim bogatstvom koje je itekako bilo potrebno Carstvu kada se ono našlo u nezavidnom položaju. *Ordo decurionum* ili gradsko vijeće se nalazilo na čelu o čemu svjedoče epigrafski spomenici. Oni su donosili odluke koje su bile važne za funkcioniranje života pa tako i na natpisima stoji *decreto decurionum* ili u prijevodu po odluci gradskog vijeća.²³⁹

Prema Bojanovskom teritorija municipija Domavije je zauzimala sjeverni dio nekadašnjeg malvesijskog područja, Ludmer do Drinjače na sjeveru, a možda i Gornji Birač. Na jugu je zahvatao predjele do Osata, zapadna granica je bila rijeka Jadar, na istoku je prelazio Drinu i obuhvatao rudonosnu oblast oko Krupnja.²⁴⁰

Natpisi govore o jednom kontinuitetu kroz koji je prošla Domavija. Od *municipiuma* pa sve do najvišeg ranga koji je mogla dostići *coloniae*. To je prije svega bilo zahvaljujuću tom rudnom bogatstvu po kome je to područje naročito poznato i koje su Rimljani nastojali što više iskoristiti i eksploatirati. Veliki broj stranaca je obitovao na tom prostoru i oni su također usloveli

²³³ Bojanovski, 1982, 105; Bojanovski, 1988, 196 – 197.

²³⁴ Imamović, 2002, 29.

²³⁵ Mesihović, 2011c, 179 – 180.

²³⁶ Šačić, 2016, 272.

²³⁷ *CIL III*, 12736 = AE 1893, 0131.

²³⁸ Šačić, 2016, 272 – 273.

²³⁹ *CIL III*, 8359; *CIL III* 8360; *CIL III*, 12729; *CIL III*, 12728.

²⁴⁰ Bojanovski, 1988, 200.

razvoj Domavije. Pojam *res publica* na Makrinovom natpisu se odnosi na *municipium*. Status municipija je sasvim sigurno imala u vrijeme Septimija Severa, jer se spominje kao municipij na natpisu carskog prokuratora za rudnike srebra koji je na toj dužnosti bio u prvim godinama vladavine spomenutog cara. Dinastija Severa je mnogo pažnje povećivala ekonomskom razvoju svojih provincija te stoga ne čudi činjenica da je na ovom području pronađen određen broj spomenika posvećenih članovima ove dinastije. Natpis koji potječe iz vremena Trebonijana Gala na kojem se Domavija spominje kao kolonija implicira da je upravo taj rang dostigla za vrijeme spomenutog cara.

V.3 Opis lokaliteta i sadržaj naselja u Domaviji

Arheološka iskopavanja koja su vršena dokazala su postojanje objekata koji su specifični za jedan rimski grad. Poznato je prisustvo gradske vijećnice (*curia*), termi (*balneum*), gradska tržnica (*mecellum*), nekropole, forum i sl. *Curia* ili gradska vijećnica koja je prije svega služila za održavanje sastanaka članova gradskog vijeća se nalazila na manjem forumu uz Majdanski potok. Imala je oblik pravougla i bila je orijentirana na pravac istok – zapad, duga 38, a široka oko 20 metara. Njena površina je bila od oko 760 kvadratnih metara. Na prednjoj strani se nalazio trijem, a apsida na stražnjoj strani sa dvije prostorije.²⁴¹ Ova gradska vijećnica je bila arhitektonski bogatija, raznovrsnija po konstrukciji, a sporedne prostorije su se upotrebljavale u razne svrhe: zatvor, manji uredi, poslovnice. Bila je otvorena prema forumu koji nije u cjelosti ustanovljen.²⁴²

Ispred i unutar gradske vijećnice bile su stacionirane počasne baze careva Septimija Severa, Karakale, Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje, te careva Trebonijana Gala i Volusijana.²⁴³ Uz temelj zgrade pronađena je dobro očuvena statua božice Venere od bronce koja je bila visoka 12 cm. Na zapadnoj strani od glavnog ulaza pronađen je grumen olova koji je

²⁴¹Pašalić, 1984, 243; Bojanovski, 1988, 200; Imamović, 2002, 17.

²⁴²Pašalić, 1966, 243.

²⁴³*CIL III*, 12726. (B); *CIL III*, 8359 = *CIL III*, 12720a; *CIL III*, 8360 = *CIL III*, 12720b; *CIL III*, 12728 ; *CIL III*, 12729; Radimsky, 1891, 8; Radimsky, 1892, 7 – 8; Pašalić, 1966, 243.

najvjerojatnije bio proizvod rudnika Domavije. Na površini se nalazio broj XX za koji Radimsky pretpostavlja da označava dvadeset rimskih funti, pri čemu dvadeset rimskih libri odgovara težini od 6550 grama, a višak od 150 grama bi najvjerojatnije označavao netačnost kalupa. Oko zidina gradske vijećnice iskopano je rimskog bronzanog i srebrenog novca careva Aleksandra Severa, Trebonijana Gala, Konstantina I i Konstantina II i veliki broj predmeta koji su služili za različitu namjenu.²⁴⁴

Na arheološkim lokalitetima pronađen je određen broj raznovrsnih nalaza. Pojedini pronađeni alati svakako da se mogu dovesti u vezu sa privrednim granama koje su bile zastupljene poput rudarstva, stočarstva i sl. U Srebrenici je pronađena sjekira tipa A koja je imala okrugao ili trougaoni utor. Alat koji je bio neizostavan u rudnicima jeste lopata, a naziv koji se upotrebljavao je *rutrum*. Iako u Bosni i Hercegovini nije pronađen veliki broj ovog alata, poznati su primjerci lopate iz Srebrenice. Jedan od alata koji je također karakterističan za lokalitet Domavije jeste potkova. Pronađeni su primjerci stražnje potkove koja je šiljatija, kao i desne i lijeve potkove. Robovski okovi potječu sa istog lokaliteta. Okov je bilo polukružni, na jednoj strani se nalazio lanac, a na drugoj element koji je služio za pričvršćivanje.²⁴⁵ Međutim, predmet koji je bio često zastupljen jesu svjetiljke. Bile su različito ukrašene, a motivi su se razlikovali. Neke od vrsti antički svjetiljki sa ovog prostora su: svjetiljke sa ramenim volutama, kratka zaobljena nosa, svjetiljke sa imenom proizvođača.²⁴⁶

Pored gradske vijećnice (*curia*) nalazila se manja zgrada tribunala sa šest prostorija. Bila je u obliku pravougaonika i nije postojala veza sa kurijom. U isturenom odjeljenju je najvjerojatnije boravio glavni sudija. Zanimljivo je da tribunal nije u pravoj liniji sa kurijom, nego zauzima kosi položaj jer teren nije drugačije dozvoljavao. Zagrijavana je sistemom centralnog grijanja *hypocaustum*.²⁴⁷

Postojanje gradske tržnice ili *macellum*-a je poznato zahvaljujući natpisu:

²⁴⁴ Radimsky, 1891, 9.

²⁴⁵ Busuladžić, 2014, 25, 60, 92, 128.

²⁴⁶ Busuladžić, 2007, 40 – 41, 45 – 46, 59, 62 – 63.

²⁴⁷ Pašalić, 1966, 243 – 244.

je postojanje *ambulatio* (mjesto za šetnju), *palaestra* (za tjelesne vježbe).²⁵⁰ Terme su ujedno bile i najveći objekat koji se nalazio u Domaviji. Zidovi su bili dekorisani raznim motivima, a zgrada je bila izgrađena od mjesnog kamena i opeke, odnosno od lokalnog vulkanskog andezita i kvarcita.²⁵¹

Prostorije u termama su bile podijeljene, a pored spomenutog ženskog postojalo je i muško odjeljenje. Tu su se nalazila dva bazena sa toplom vodom (*caldarium*) i veći broj manjih prostorija sa hladnom vodom (*frigidarium*), kao i ostali prateći objekti koji su bili nepohodni a istovremeno se nalazili u ženskim odjeljenjima. Dvije prostorije su bile ukrašene mozaicima. Manji i jednostavniji mozaik je napravljen od krupnijih kockica koje su bile u tri boje: bijela, crna i siva. Izmjenom motiva mozaik je podijelio prostoriju na četiri manja dijela: ulazno, središnje, granično prema apsidi i apsidalno. Po svemu sudeći to je rad zanatlije iz provincije koji baš nije ovladao tehnikom izrade. Za razliku od ovog druga mozaik je veći, ljepši i složeniji. Pravljen je od sitnijih kockica u raznim bojama (crna, zelena, crvenkasta i smeđa). Prisutni su raznovrsni motivi poput polumjeseca, dijagonala, prorijeđeno šahovsko polje i sl. Po izradi se razlikuje od prvog mozaika jer je majstor bio dosta vještiji i bolji.²⁵² Mozaik u prostoriji 4, dobre očuvanosti, je veličine cc 6, 5 x 4, 20 m. Boje koje preovladavaju su zelena, crvena, žuta, plava i bijela. Mozaik prikazuje motiv niza stubova, a iznad samih stubova se nalazi friz ukrašen kvadratnim poljima.²⁵³ U prostoriji 18 mozaik je djelimično sačuvan, a njegova veličina je cc 7, 6 x 7, 6 m. U centru mozaika se nalazio medaljon koji je uništen. Motivi koji preovladava jeste četverokrakna zvijezda sa rombičnim krakovima. Solomonov čvor, pelta, svastika, rozeta, dijagonalni krst su samo neki od motiva kojima su ukrašeni četverokuti. Nisu raspoređeni po nekom pravilu, nego nasumice. Vanjski okvir sa tri strane ima motiv mreže četverokuta koji su dijagonalama podijeljeni na četiri trougla različitih boja (plavičastosiva, bijela, tamnosiva i crvenkasta). Na četvrtoj strani vanjskog okvira se nalazi pelta i valovnica.²⁵⁴ Za potrebe termi

²⁵⁰ Radimsky, 1984, 1 – 47.

²⁵¹ Bojanovski, 1988, 200; Veletovac, 2014, 117.

²⁵² Pašalić, 1966, 246 – 247.

²⁵³ Čremošnik, 1984, 125.

²⁵⁴ Čremošnik, 1984, 125 – 126; Busuladžić, 2008, 56.

korištena je voda iz Saske rijeke, ali je pored toga postojao vodovod koji je snadbijevao terme čistom vodom, a tragovi ukazuju da je to bilo vrelo u Gajčinom dolu.²⁵⁵

Pored spomenute obnove termi iz 220. god. n. e. one su ponovo rekonstruirane 54 godine kasnije, tačnije 274. god. n. e za vrijeme vladavine cara Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus*, 270 – 275 god. n. e.). Za taj posao je bio zadužen carski prokurator rudnika *Aurelius Vercundus* što potvrđuje natpis:

[[[Imp(eratore) Caes(are) L(ucio)] D[o]m[iti]o [Au]re[li]ano [A]u[g(usto)]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum⁵/ vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re -/formare curavit.²⁵⁶

Godine 220. su, sudeći prema tekstu spomenika, terme proširene, dok su 274. obnovljene jer su iz nekog nepoznatog razloga bile oštećene ili uništene. Naime, tekst spomenika iz vremena Aurelijana ukazuje na to da su terme obnovljene (*balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit*), a ne ponovo izgrađene.²⁵⁷

Određen broj rimskog novca je pronađen u Domaviji, pogotovo prilikom prekopavanja 1891. godine. Radimsky je 16 komada rimskog novca koji su otkriveni te godine poslao tadašnjem direktoru umjetničko – historijskih zbirki dvorskog muzeja u Beču, Fridriku Kenneru. Najstariji nađeni novac se datira u drugu polovinu I st. n. e. To je bio bronzani novac i senatskog je kova. Potom srebreni dinar cara Antonina Pija, jedna sestercija od bronze cara Komoda, srebreni dinar Septimija Severa. Bakreni dinar možda cara Karakale koji se pripisuje kraju II st. n. e. i početku III st. n. e. Trećem stoljeću nove ere pripadaju četiri bakrena novca Galijena, bilonski dinar i tri bakrena novca novca Klaudija II Gotika, bilonski dinar M. Annija Florijana i bakreni novac Proba. Iz IV st. n. e. je bakreni dinar cara Konstantina Velikog. Kasnije je Truhelka odredio još

²⁵⁵ Imamović, 2002, 18 – 19.

²⁵⁶ AE 1893, 0131. (B) = *CIL III*, 12736; Radimský, 1892, 16; Bojanovski, 1982, 102; Bojanovski, 1988, 201; Mesihović, 2011c, 175 - 176; Šačić, 2016, 304 - 305.

²⁵⁷ Šačić, 2016, 305; nap.1053.

sedam komada novca a to su: novac Filipa Arapina, Galijenov, Klaudija II Gotika, Aurelijanov, dva novca Proba i jedan neodređeni novac kolonije *Viminacium*.²⁵⁸

V.3.1 Nekropole

Antička groblja na području rimske Domavije predstavljaju važan izvor podataka kada se govori o ovom naselju. Otkrivene su tri nekropole a pored toga i veliki broj pojedinačnih ukopa. Nekropoli koja se nalazi na Velikom Platou (istočna gradska nekropola) pripadaju najstariji grobovi. Druga, zapadna nekropola se nalazila uzduž puta koji vodi u Ajžlicu i Srebrenicu, na Čadorištu. Treća, sjeverna nekropola se nalazi na Karauli i u Kostanjevcu.²⁵⁹

Godina 1906. i 1907. prilikom izgradnje ceste Han Bjelovac – Gradina pronađeni su određeni nalazi, a među njima grobni nalaz unutar kojeg se nalazio olovni sarkofag dimenzija 0, 275 m visine, 1, 60 m dužine i 0, 36 m širine. U sarkofagu su se nalazile kosti mlade djevojke, nakit kao i novac cara Aleksandra Severa.²⁶⁰ Sudeći po nakitu vjerovatno se radilo o djevojci koja je dolazila iz bogatije porodice. Međutim, ono po čemu se ovaj nalaz razlikuje od drugih jeste što je to usko vezano sa inhumacijom, odnosno tijelo se sahranjivalo, a ne spaljivalo kao u ostalim.

U maju 1958. godine dolazi do slučajnog otkrića nekropole.²⁶¹ Tom prilikom je na Velikom platou otkopano 70 grobova u periodu od 20 - 30. avgusta i od 8 – 20. septembra 1958. godine. Utvrđeno je da se središte nekropole nalazi na najzaravnjenijem dijelu platoa i da se vremenom širila u dva pravca zahvatajući tom prilikom jugoistočnu i jugozapadnu padinu. Otkriveni grobovi predstavljaju grobove u kojima su pokojnici spaljeni, osim jednog izuzetka kojeg navode Baum i Srejšević. Naime, tom prilikom pronađen je mali olovni sarkofag s dječijim skeletom. U grobovima su se nalazili mnogobrojni prilozi poput raznovrsnih posuda, ogledala, nakita,

²⁵⁸ Radimsky, 1982, 23 – 24; Pašalić, 1960, 73.

²⁵⁹ Bojanovski, 1988, 199 - 200.

²⁶⁰ Truhelka, 1910, 202.

²⁶¹ Milica Baum, kustos Zavičajnog muzeja u Tuzli, otkrila je nekropolu i otkopala 35 grobova. Kasnije su se istraživanju pridružili tadašnji ass. Filozofskog fakulteta u Beogradu a kasnije akademik Dragan Srejšević i kustos Zavičajnog muzeja u Tuzli, Radmila Jovanović. Prilikom iskopavanja poteškoće im je stvarala izgradnje brane u blizini tako da je arheološki materijal propadao. Baum & Srejšević, 1959, 23, nap. 2.

rudarske lampice, staklene bočice i slično.²⁶² Međutim, postojali su grobovi u kojima nije pronađeno ništa od priloga, tj. bili su prazni. Određen broj grobova u nekropoli su sistematski istraženi (36 – 71), nažalost preostali broj, njih 35 su raznijeli buldožderi pa su tako mjere, oblik i orijentacija uzeti samo približno.²⁶³

Među ispitanim grobovima prema Baum i Srejović mogu se razlikovati tri osnovna tipa.²⁶⁴

1. Grobovi najjednostavnijeg oblika (43, 44 i 60). Raka je malih dimenzija ispunjena pepelom i kostima, da bi potom bila zatrpana zemljom. Pokojnik je prvobitno spaljen na lomači, pa su tek onda ostaci prenijeti u grob koji su obično bili siromašni u priložima.²⁶⁵
2. Najveći broj otkrivenih grobova (12, 13 22, 23, , 30, 34, 35, 36, 39, 40, 48, 52 – 59, 65 i 71). Raka je pravougaona i većih dimenzija. Ostaci spaljenog pokojnika, koji je spaljivan van groba i u ovom slučaju, stavljeni su u užarenom stanju. Prilozi su stavljeni kasnije.²⁶⁶
3. Tzv. etažni grobovi ili grobovi “ na mjestu spaljivanja” (24, 33, 38, 41, 42, 45, 46, 47, 51, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69 i 70). Pravougaonu grobnu jamu uokviruje etaž nejednake visine. Najvjerovatnije je lomača postavljena iznad groba i nakon spaljivanja ostaci lomače su zgrnuti u jamu. Također su i ovdje prilozi stavljeni neposredno prije zatvaranja.²⁶⁷

Do novih otkrića se došlo 1959. i 1960. godine. Prve godine je pronađeno sedam grobova (72 – 78) na području Velikog platoa. Na lokalitetu Čadorište godine 1959. otkriveno je 50, a naredne 1960. 33 groba. Ovi novootkriveni grobovi po svom obliku, načinu sahranjivanja i priložima su slični grobovima sa Velikog platoa. Baum i Srejović su mišljenja da bi ovi grobovi pripadali nekropoli na Velikom Platou i da nisu zasebna nekropola. Svoje mišljenje su zasnovali na tome da postoji pojas između Velikog platoa i Čadorišta širine oko 50 metara na kome nije vršeno sahranjivanje i da ono predstavlja prirodnu prepreku gdje je zbog velikog pada terena bilo teško vršiti ukopavanje, a ne da je granica koja bi dijelila dvije nekropole.²⁶⁸ Na ovom lokalitetu

²⁶² Arheološki leksikon BIH, Tom 3, 1988, 81.

²⁶³ Baum & Srejović, 1959, 23 – 37.

²⁶⁴ Baum & Srejović, 1959, 38.

²⁶⁵ Baum & Srejović, 1959, 38.

²⁶⁶ Baum & Srejović, 1959, 38.

²⁶⁷ Baum & Srejović, 1959, 38.

²⁶⁸ Baum & Srejović, 1960, 3 – 18.

su bila zastupljena tri tipa grobova: obična jama, grobna jama sa opaljenim bočnim stranama i etažni tip groba. Od priloga su konstantirane posude raznih oblika, svjetiljke, fibule, staklene posudice itd.²⁶⁹

Treća nekropola na Karauli istražena je tokom 1961. i 1962. godine. Za te dvije godine istraživačima je pošlo za rukom da ispituju ukupno 42 groba. Osnovne grobne forme vezane su za predrimске kulturne tradicije. Grobovi su obilježavani vijencem od kamenih oblutaka.²⁷⁰ Iako su u svim ovim grobovima sahranjeni ostaci pokojnika koji su spaljeni, javljaju se određene razlike u obliku, priložima i konstrukciji. Na Karauli su se grobovi razlikovali po svom obliku koje je ustanovio Srežović.²⁷¹

1. Jame manjih dimenzija koje su bile pliće kružne i elipsoidne (5, 14, 24, 25, 32). Sahranjivanje je vršeno dan poslije spaljivanja.
2. Jame u obliku elipsoida ili pravougaonika (1, 2a, 3, 7, 11, 13, 20, 22, 26, 27, 30, 34, 37, 41). Ostaci su stavljeni u grob u užarenom stanju, ali su se prilozi stavljali nakon hlađenja i onda bi se pristupilo zatrpavanju groba.
3. Jame većih dimenzija u obliku pravougaonika uokvirene etažom (4, 10, 15, 18, 19, 23, 29, 31, 35, 39). Ovdje su također ostaci prenijeti u užarenom stanju i zatrpavani nakon hlađenja.
4. Grobovi od kamenih ploča koji grade pravougaoni sanduk (12, 16 – T. I, 4). Malih su dimenzija i u njima se nalaze neznatne količine pepela.
5. Grobovi većih dimenzija u obliku pravougaonika čije su bočne strane izgrađene od kamena u tehnici suhozida (28, 40 – T. V)

Prilikom izgradnje ceste Han Bjelovac – Gradina 1975. godine se došlo do slučajnih arheoloških nalaza, među kojima i grobnih. Nažalost, određen broj grobova je uništen od strane buldoždera tako da konkretniji podaci o tim grobovima nisu zabilježeni. Ono što se uspjelo spasiti jeste manji olovni sarkofag (55 cm dužine, 25 cm širine), ali u njemu nisu pronađeni prilozi. Naredne godine sasvim slučajno je pronađen još jedan olovni sarkofag (1, 16 m dužine,

²⁶⁹ Arheološki leksikon BIH, Tom 3, 1988, 69.

²⁷⁰ Arheološki leksikon BIH, Tom 3, 1988, 72.

²⁷¹ Srežović, 1965, 7 – 21.

30 cm širine) sa sadržajem unutar njega. Kao prilog su stavljene zlatne naušnice i nekoliko ulomaka stakla.²⁷²

Pretpostavlja se da se negdje na tom području puta Bjelovac – Gradina nalazila nekropola u kojoj se vršilo skeletno sahranjivanje jer su upravo tu pronađeni sarkofazi²⁷³ sa skeletima. Bojanovski smatra kako se ne može sa sigurnošću govoriti o toj nekropoli, ali da ti nalazi sugeriraju da se negdje upravo na tom prostoru krije nekropola.²⁷⁴ Srejović je također iznio pretpostavku da se nekropola sa inhumacijom nalazi na području Knežije.²⁷⁵

Istraživanja su dokazala postojanje objekata u Domaviji koji su karakteristični za rimski grad. U Domaviji se nalazila gradska vijećnica, gradska tržnica, rimske terme, nekropole. Najimpozantnija građevina su svakako rimske terme u kojima se nalazilo 45 prostorija različite namjene. Gradska vijećnica je bila jedan od najvažnijih objekata iz razloga što je bila neophodna za funkcioniranje javnog života. Zahvaljujući istraženosti nekropola poznati su načini sahranjivanja, oblici grobova kao i njihov sadržaj.

V.4 Cesta *Salona – Argentaria*

Važan dio razvoja svake države su predstavljali putevi. Rimljani su mnogo pažnje posvećivali ovom segmentu razvoja i vremenom su postali izuzetno vješti u izgradnji cesta. Ceste su bile prijeko potrebne iz više razloga, a prije svega su imale privredni i strateški značaj. One su omogućavale lakše kretanje vojske, transport raznih proizvoda, povezivanje određenih centara itd. U svojim provincijama, pa tako i u Dalmaciji su započeli sa izgradnjom istih. Najveće zasluge za izgradnju puteva u Dalmaciji pripadaju namjesniku spomenute provincije u periodu od 14 do 20. god. n. e. Publiju Korneliju Dolabeli (*Publius Cornelius Dolabella*).²⁷⁶

²⁷² Bojanovski, 1982, 143 – 145.

²⁷³ Patsch, 1910, 194.

²⁷⁴ Bojanovski, 1982, 145.

²⁷⁵ Baum&Srejović, 1959, 23 – 54; Baum&Srejović, 1960, 3 – 31; Srejović, 1965, 7 – 27.

²⁷⁶ Publije Kornelije Dolabela je bio rimski vojskovođa i namjesnik provincije Dalmacije u razdoblju od 14. do 20. god. n. e. Za vrijeme svog namjesništva učinio je mnogo na polju napretka i razvoja domorodačkih zajednica. O značaju njegove djelatnosti najbolje govori podatak da se on spominje na više natpisa u Dalmaciji od ostalih

Najvažniji izvor za proučavanje djelatnosti spomenutog namjesnika jeste solinski natpis na kojem ja zabilježen pravac svih pet cesta koje je Dolabela izgradio.²⁷⁷

Kao treća cesta na solinskom natpisu se spominje *ad hedum castellum Daesitiatum*. Za vrijeme Dolabele ona nije vodila do Argentarije i tek nakon njega je produžena pa je u *Tabuli Peutingeriani* obilježena kao *Salona – Argentaria*. Cesta je polazila iz *Salone – Tilurio – Ad Libros – In monte Bulsinio – Bistue Vetus – Ad Matricem – Bistue Nova – Stanecli – Argentaria*.²⁷⁸ Dužina ove ceste je iznosila 122 rimske milje.²⁷⁹ Spomenuta cesta se nastavljala dolinom rijeke Drine do Sirmijuma i tako ovaj grad povezivala sa rudnicima srebra i olova. Cestu je priključni put dolinom Saske rijeke povezivao sa centrom Domavije.²⁸⁰ Poseban doprinos u izučavanje trase ove ceste je dao Truhelka koji je ustanovio da je pravac ceste tekao dolinom uporedo sa Drinom.²⁸¹ Na prostoru od Bratunca do Đurđevca su otkriveni ostaci iz rimskog perioda. To su miljokaz, rimske kaldrme. Domavija je sa cestom bila vezana stazom koja je išla niz Sasku rijeku.²⁸² Bojanovski pretpostavlja da je možda cesta Epidaurum – Novi Pazar, od Foče nastavljala do Višegrada, pa se onda kroz teritorij municipija *Malvesiatium* vezivala za područje Domavije.²⁸³ Isti autor je mišljenja da se cesta koja je išla iz Narone preko istočne Hercegovine do Sarajevskog polja, dalje nastavljala za Argentariju.²⁸⁴ Rimljani su izgradnjom cestovne mreže postavili temelj za dalju nadogradnju puteva i dali nemjerljiv doprinos u razvoju provincije Dalmacije.

namjesnika. Zaslužan je za izradnju cestovne mreže koja je povezivala primorje sa unutrašnjošću provincije. U vrijeme njegove uprave izgrađeno je pet cesta koje su polazile iz Salone. Mesihović, 2014c, 59 – 62.

²⁷⁷ *CIL III*, 3198b + p. 2275, 232819 = *CIL III*, 10156b = ILJug I, 263.

²⁷⁸ Tab. Peut. 5, 3 - 6, 2.

²⁷⁹ Bojanovski, 1974, 133; Bojanovski, 1981, 163 – 173; Arheološki leksikon BIH, Tom I, 1988, 155; Imamović, 2002, 457.

²⁸⁰ Arheološki leksikon BIH, Tom I, 1988, 156.

²⁸¹ Truhelka, 1891, 239 – 240.

²⁸² Pašalić, 1960, 73.

²⁸³ Bojanovski, 1987, 67.

²⁸⁴ Bojanovski, 1978, 107.

V.5 Stanovništvo u Domaviji

O stanovništvu je moguće govoriti nakon analize epigrafskog materijala. Domaći ljudi se od drugog stoljeća javljaju kao *Aelii* u Lutvin Hanu, *Aurelli* u Srebrenici i u Mihaljevićima. Robovi i oslobođenici su bili *Iulii*, *Claudii* i *Domitii*, a stranci *Barbu*, *Camini*, *Catili*, *Sahii*.²⁸⁵ Raznovrsnost i neujednačenost su pojmovi koji karakterišu strukuru stanovništva u Domaviji. U rudarskom naselju, u ovom slučaju u Domaviji, javlja se potreba za širokim spektrom zanimanja za rad u rudarskoj industriji. Tako se pored domaćih rudara, topioničara javljaju i oni stranog porijekla. Zabilježeno je prisustvo Grka na području rudnika srebra koji su bili trgovci, poduzetnici i obavljali poslove rudarskih stručnjaka.²⁸⁶ To potvrđuje nadgrobna ploča pronađena u Biljači sa grčkim natpisom (slika9). Ona se datira u razdoblje od 1 do 2. stoljeća nove ere.²⁸⁷

1.(εοιϚβ) κ(αταχθονινοιβ). Πανταυνω÷ που ζηνσαντι ε[[τ]η νν (= 50)²⁸⁸

Ovaj nadgrobni spomenik nije jedini na kojem je zasjeđeno grčko prisustvo na ovom prostoru. Lončarski pečat na grčkom jeziku je pronađen također u Domaviji. Pečat se nalazio na kazanu kojeg je izgradio Glikon. Patsch zastupa tezu da je kazan izrađen upravo u Domaviji i da se nije mogao dopremiti iz nekog drugog područja.²⁸⁹ Imena koja su tipična za Grke poput *Atiica*, *Pryphena*, *Eutychia*, *Hermes* javljaju se na natpisima.²⁹⁰ Svi ovi nalazi navode da je u Domaviji bio zastupljen određen broj Grka koji su tu radili i živjeli.

Orijentalci su obitovali na ovom prostoru, a to je poznato na osnovu kulturnih spomenika. Susreću se božanstva koja pripadaju istočnjačkom panteonu. Iz Sasa potiče spomenik boga Sabazija²⁹¹ kao i Atisa iz Bratunca.²⁹² Konzularni beneficijari su također bili prisutni u Domaviji.

²⁸⁵ Bojanovski, 1988, 201.

²⁸⁶ Pašalić, 1984, 216; Škegro, 1991, 110.

²⁸⁷ Zotović, 2002, 6.

²⁸⁸ Mesihović, 2011c, 160 – 161.

²⁸⁹ Patsch, 1895, 584; Patsch, 1914, 187.

²⁹⁰ Patsch, 1897, 238 – 239.

²⁹¹ Paškvalin, 1961, 203.

²⁹² Imamović, 2002, 24; Imamović, 1977, 264, 273 – 274.

Oni su prije svega vodili računa o tome da osiguraju nesmetanu proizvodnju i puteve. Iz Domavije je sačuvan jedan spomenik konzularnog beneficijara.²⁹³

Epigrafska građa ukazuje na prisustvo stranog elementa naročito grčkog. Tu su obitovali Grci, Rimljani, Orijentalci i drugi. Grci su obavljali stručne poslove vezane za rudarstvo kao i trgovinu. Važnu ulogu u osiguravanju bezbjednosti proizvodnje, stanovištva i puteva odigrali su konzularni beneficijari. Na osnovu svega može se zaključiti da je stanovništvo u Domaviji bilo heterogeno.

V.6 Nalazi iz Konjević Polja

Da veliki broj arheološkog materijala nije rezultat sistematskog istraživanja već slučajnog pronalaska potvrđuje i grobni nalaz iz Konjević Polja. Godine 1968. se radilo na poboljšanju puta Vlasenica – Drinjača. Tom prilikom je pronađen sarkofag koji nije tretiran na prigodan način.²⁹⁴ Bojanovski je predmete iz grobnog nalaza podijelio u dvije grupe: inventar pogrebnog rituala i inventar grobnih priloga. Pogrebnom ritualu pripada kameni sanduk unutar kojeg su se nalazili kotlić, grob u užem smislu i metalni vrč.²⁹⁵

Prilozi koji su stavljeni u sarkofag su nakit, srebrena kašičica, stilus, makaze, nož. Od zlatnog nakita tu su se nalazili dječiji zlatni prstenovi, narukvica, šest nepovezanih dijelova zlatnog lanca, zlatne naušnice, tri valjkasta dijela nakita od zlatnog lima, tri zakovice.²⁹⁶ Pored zlata tu su bili i srebreni prilozi od kojih se ističe komplet lončića, pločice kvadratičnog oblika, medaljoni sa likom Belerofonta, pravougaone pločice, viljuška i stilus. Također su bili zastupljeni predmeti od željeza (makaze, nož) kao i stakleni (*lacrimarium*).²⁹⁷

²⁹³ *CIL III*, 12723; Glavaš, 2016, 35.

²⁹⁴ Bojanovski je u svom članku opisao kako su se radnici ophodili prema ovom nalazu kojeg su značajno oštetili. Navodi kako je nalaz izgubio svoj naučni karakter, te kako je propala i kutija za nakit, dijelovi srebrenog reljefnog okvira. „Radnici su u sanduku našli razne predmete od zlata, srebra i bronzne koje su međusobno podijelili, a neke (po njihovom sudu „bezvrijedne“) i odbacili. Da bi dioba bila što „pravednija“, zlatne su predmete, kao što su lančić i naušnice, iskidali u manje dijelove.“ Bojanovski, 2001, 165 – 167.

²⁹⁵ Bojanovski, 2001, 172 – 173.

²⁹⁶ Bojanovski, 2001, 179 – 181.

²⁹⁷ Bojanovski, 2001, 181 – 193.

VI. RIMSKA KOLONIJA U ROGATICI

(*Colonia Ris*)

Na području jugoistočne Bosne, tačnije današnje Rogatice egzistirala je rimska administrativna jedinica sa najvišim statusom. Riječ je o koloniji čija se potvrda nalazi na spomenicima, ali puno ime nije poznato iz razloga što su sačuvana samo prva tri početna slova *Ris*. U nauci postoje različiti načini tumačenja imena kolonije u Rogatici kao i kojoj zajednici je pripadao ovaj prostor. Na značaj ovog naselja ukazuje stjecanje ranga kolonije te činjenica da je cesta *Salona - Argentaria*²⁹⁸ prolazila pored Rogatice.

Romanijsko – rogatičko područje nije bilo izuzetno naseljeno kao što je to bio slučaj sa drugim regijama na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Vjeruje se da su u starijem željeznom dobu ovaj prostor nastanjivali Autarijati²⁹⁹, nosioci glasinačke kulture.³⁰⁰ Za mlađi period postoje različite pretpostavke. Mesihović smatra da je tu prebivao ilirski narod koji se razvio iz urušene autarijatske zajednice, a to bi možda mogli biti Sikuloti, Partheni, Ozujei ili neki sasvim drugi narod koji spominje Plinije Stariji.³⁰¹ Prema Bojanovskom to su Dezidijati koji su naknadno došli na spomenutu teritoriju.³⁰² Zbog ograničenosti pisanih izvora jako je teško ponuditi ispravan odgovor na ovo pitanje. Može se raditi o bilo kojoj zajednici koja je prebivala na području bliskom romanijsko – rogatičkoj regiji.

Konstatacija da se u Rogatici nalazilo rimsko naselje nije dovedena u pitanje, ali se polemika vodi oko toga da li je ovo naselje zaista imalo najviši rang, odnosno bilo kolonija. Povod za to daje nadgrobni spomenik Tita Klaudija Maksima na kome je navedeno da je

²⁹⁸ Tab. Peut. 5, 3 - 6, 2.

²⁹⁹ Autarijati su bili najbrojniji i najmoćniji ilirski narod u period od VI do IV st. pr. n. e. Porijeklo ovog naroda treba tražiti u kontinuiranom razvitku proto – ilirskih populacija koje su naseljavale jugoistočnu Bosnu i gornje Podrinje u brončano doba. Vremenom dolazi do ujedinjenja autarijatskih zajednica koji nakon toga započinju svoju ekspanziju prema istoku i jugu. Oni su iza sebe ostavili ogromno materijalno bogatstvo. Zabilježeno je više od 100 gradila koje su bile naseljene Autarijatima kao i hiljade tumula u koje su oni bili sahranjivani. Pokretni materijal ukazuje na specifičnosti Autarijata. O Autarijatima vidjeti: Salmedin Mesihović, *Historija Autarijata*, 2014a.

³⁰⁰ Šaćić Beća, 2018, 113.

³⁰¹ Mesihović, 2009, 55 – 56.

³⁰² Bojanovski, 1988, 170 – 171.

spomenuti bio dekurion kolonije *Ris* i da li se ta skraćunica odnosi na Rogaticu ili na neko drugo naselje.

1. *D(is) M(anibus). / T(ito) Cl(audio) Maxi-/mo dec(urioni) / c(oloniae) Ris(...?) de(funcito?)⁵ / [an(norum)?] LV T[---] / [-----³⁰³*

Iz natpisa je jasno da je Tit Klaudije Maksim bio dekurion kolonije, ali upitno je to kojeg grada je on bio dekurion. Mommsen je iznio tezu po kome je koloniju *Ris* (...) identificirao sa kolonijom *Risinium* tj. Risan u Boki Kotorskoj. Brojni naučnici su se priklonili ovoj tezi Mommsena, smatrajući da je Tit Klaudije Maksim bio dekurion kolonije *Risinium* koji je umro u Rogatici, a među njima su Sergejevski, Alföldy i Wilkes.³⁰⁴ Sklon tome je i Garašanin koji navodi da se radi o dekurionu kolonije koja se najprije zbog skraćunice *Ris* može identificirati sa kolonijom *Risinium*, ali ne isključuje mogućnost da se možda radi o nekom nepoznatom gradu.³⁰⁵ Pašalić također ima slično mišljenje kao spomenuti, navodeći kako je u Rogatici bilo rimsko naselje, međutim sporno je da li je imala status kolonije i da li se tako nazivala.³⁰⁶

Pojedini autori su suprotnog mišljenja od navedenih, pa tako Patsch smatra da se podatak *c(oloniae) Ris(...)* odnosi na Rogaticu pri čemu kao argumentaciju navodi da se ime grada skraćeno piše samo u slučaju ako se u njemu diže spomenik i tom prilikom navodi neke primjere.³⁰⁷ Bojanovski se priklanja ka tome da je Tit Klaudije Maksim bio dekurion naselja u Rogatici, pri čemu navodi kako nije utvrđeno da je *Risinium* imao rang kolonije i da se prema tome ovaj natpis ne može odnositi na spomenuti grad.³⁰⁸ Mišljenju da se radi o dekurionu kolonije u Rogatici skloni su također Imamović i Mesihović.³⁰⁹

³⁰³ *CIL III*, 02766b + p. 1035 = *CIL III*, 08369 = *CIL III*, 12748 = *CIL III*, 12748 + p. 2256 = *ILJug III*, 1571 = *AE* 2009, 1028; Patsch, 1907, 467 - 468; Bojanovski, 1967a, 145 - 146; Bojanovski, 1988, 172; Mesihović, 2009, 59 - 58; Mesihović, 2011c, 122 - 123, Paškvalin, 2012, 258; Šaćić Beća, 2018, 127.

³⁰⁴ *CIL III*, 2766B; Sergejevski, 1936, 9 - 14; Alföldy, 1965, 154; Wilkes, 1969, 255.

³⁰⁵ Garašanin, 1967, 157, 210 - 211.

³⁰⁶ Pašalić, 1960, 71.

³⁰⁷ Patsch, 1907, 468.

³⁰⁸ Bojanovski, 1988, 172 - 173.

³⁰⁹ Imamović, 1977, 131; Mesihović, 2009, 56 - 58.

Kada se uzme u obzir sve navedeno, najvjerojatnije je da se kolonija *Ris* (...) može poistovjetiti prije sa Rogaticiom nego *Risinium* iz razloga što još uvijek nije utvrđeno da je naselje u Boki Kotorskoj uopće uživalo status kolonije. Također, poznata je samo skraćena imena kolonije i to isto upućuje da se radi o Rogatici jer je običaj bio takav da se zbog uštede i ograničenosti natpisnog polja ime grada u kojem se postavlja spomenik piše skraćeno. Da se radi o dekurionu kolonije *Risinium* vjerovatno bi bilo ispisan puno ime ovog grada jer nije postavljen u tom nego u sasvim drugom gradu.

Iako je većina složna u tome da je u Rogatici postojala administrativna jedinica, pojedini autori se ne slažu sa tom konstantacijom. Mišljenje da je područje oko Rogatice ulazilo u sastav municipija u Skelanima iznijela je Loma. Tu njenu tezu prihvata Grbić koja navodi da je Loma argumentovano pokazala kako je spomenuto područje pripadalo *municipium Malvesiatium*.³¹⁰ Spomenici na kojima su spominju dužnosnici rimskog naselja u Rogatici svakako idu u prilog tome da je to bila zasebna jedinica i pri tome nije ulazila u sastav municipija u Skelanima.

Epigrafski spomenici koji su pronađeni u Rogatici sadrže imena ljudi koji su obnašali funkciju dekuriona i duumvira. Pored toga, nailazi se i na spomen veterana. Publije Elije Klemens se javlja na dva spomenika i postoji pretpostavka da se tu radi o jednoj osobi. Naime, na jednom je tituliran kao duumvir, a na drugom kao veteran. Također, moguće je da je duumvir P. Elije Klemens Junior povezan sa spomenutim duumvirom rodbinskom vezom.³¹¹ U Rogatici se javljaju *Ulpii*, *Aelli* i jedan *Claudius*, a među njima su najbrojniji oni sa genitilnim imenom *Aelii* koji se javljaju pet puta te *Ulpii* dva.³¹²

1. *Invicto Mit(h)r(ae) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / Iunior / Iivir et q(uin)q(uennalis) ⁵ / [-]CTI(?) vet(eranus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*³¹³
2. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) / Clemens / Iivir ⁵ / v(otum) l(ibens) s(olvit).*³¹⁴

³¹⁰ Loma, 2010, 288, nap.43; Grbić, 2013, 142, nap.387.

³¹¹ Šačić Beća, 2018, 115.

³¹² Bojanovski, 1988, 173.

³¹³ *AE* 1976, 0533 = *AE* 2009, 1028 = *ILJug II*, 624; Bojanovski, 1967, 47 - 49; Zotović, 1973, 62 - 63; Imamović, 1977, 458; Bojanovski, 1981, 134; Mesihović, 2009, 59 - 60; Mesihović, 2011c, 125 - 126; Šačić Beća, 2018, 120 - 212.

³¹⁴ *CIL III*, 8366 = *ILJug III*, 1566 = *AE* 2009, 1028; Patsch, 1907, 467 - 468; Bojanovski, 1967a, 146; Bojanovski, 1988, 172; Imamović, 1977, 374; Mesihović, 2009, 60; Mesihović, 2011c, 123 - 124; Šačić Beća, 2018, 119 - 220.

3. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo). / [P(ublius) A]el(ius) Alba-/ [n]us Ilvir / [q(uin)]q(uennalis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*³¹⁵

Postavlja se pitanje kada je naselje u Rogatici steklo status kolonije. Zbog stanja izvorne građe jako je teško utvrditi kada se to zapravo desilo. Bojanovski smatra da je to za vrijeme cara Hadrijana kada su osnovani municipiji u Duvanjskom i Glamočkom polju. Kako je na natpisima najviše prisutan Elijevski nomen, Mesihović pretpostavlja da je rimsko građanstvo dobijeno za vrijeme vladavine cara Hadrijana (117 – 138). Šaćić Beća je mišljenja da se stjecanje statusa kolonije može dovesti u vezu doseljavanjem veterana.³¹⁶ Zbog toga što je pronađene spomenike nemoguće precizno datirati, kada je naselje steklo status kolonije ostaje u sferi pretpostavke. Moralo je imati određen značaj za Rimljane jer sigurno da bez kvalitetnog razloga ne bi uživalo najviši mogući status.

Colonia Ris, sa sjedištem u današnjoj Rogatici, obuhvatala je područje između rijeke Rakitnice i brda Ljun. Romanija ju je odvajala na sjeveru i zapadu od *Aqua S*, dok su planine Devetak i Javor bile granice na sjeveroistoku prema Domaviji i municipiju u Skelanima.³¹⁷ Na to upućuje arheološki materijal koji je prije svega rezultat slučajnih nalaza, a ne sistematskog istraživanja ovog područja. Spomenici su bili rasprostranjeni u Mahali, zapadnoj dolini Rakitnice, Lunju i kompleksu njiva Gromionice gdje su vidljivi ostaci zidova, ulomaka i slično. Nalazi iz bilo kojeg historijskog perioda sa područja današnje Bosne i Hercegovine su obično bili korišteni u različite svrhe (posebno građevinske) i nisu dobili adekvatan tretman. Takav slučaj je i sa spomenicima iz Rogatice koji su korišteni kao mjesto za sjedenje, korita itd.³¹⁸ Rezultat takvog ophođenja prema spomenicima jeste oštećenje istih. U Drugom svjetskom ratu je došlo do bombardovanja Rogatice. Tada su u velikom broju stradali spomenici iz antičkog perioda, a neki su ostali ispred porušenih objekata. Kako bi se preostali nalazi sačuvali reagirao je Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu koji su prikupili veliki broj spomenika.³¹⁹

³¹⁵ *CIL* 03, 08368. (B) = *CIL* 03, 12747. (B) = *ILJug III*, 1568 = *AE* 2009, 1028; Patsch, 1907, 469; Bojanovski, 1967a, 147 - 148; Bojanovski, 1988, 171; Imamović, 1977, 374; Mesihović, 2009, 62; Mesihović, 2011c, 128 – 129; Šaćić Beća, 2018, 123 – 125.

³¹⁶ Bojanovski, 1988, 173; Mesihović, 2009, 58 – 59; Šaćić Beća, 2018, 116.

³¹⁷ Patsch, 1907, 467; Bojanovski, 1988, 169, 171.

³¹⁸ Patsch, 1907, 467.

³¹⁹ Bojanovski, 1967, 144.

U Rogatici se nalazio rimski vodovod koji je otkopan 1966. godine. Tom prilikom su otkrivene vodovodne cijevi od keramike. Glavni kanal je imao podlogu od rimske opeke u malteru. Da se radi o vodovodu iz antičkog perioda sugerije prije svega korišteni materijal: obrađena sedra, zidovi od maltera, fragmenti opeke i krovni crijep. Tada je otkopan i primjer novca iz vremena vladavine Lucija Aurelija Vera (*Lucius Ceionius Commodus Verus Armeniacus*, 161 – 169. god. n. e.).³²⁰ Na osnovu navedenog može se govoriti o urbanizaciji ovog prostora, ali i cjelokupnog Podrinja o čemu svjedoče ostaci brojnih građevina prije svega iz Domavije, a potom i Skelana.

U selu Stari Brod kod Rogatice konstantovani su tragovi koji upućuju na postojanje rimske vile na tom prostoru, kao i u selima Plješevica, Potpeć i Drijenke.³²¹ Tu se radilo o vilama na većim posjedima (*villae rusticae*).³²² Pored rimske vile tu se nalazilo i groblje iz istog perioda. Zabilježeni su i ostaci dvije zgrade, od kojih je jedna malo veća a druga manja. Veća zgrada je kvadratnog oblika gdje su se sačuvali odlomci dovratnika od krečnjaka. Za nju se pretpostavlja da je antička grobnica koja je bila ukopana u brežuljak. Nedaleko od ove zgrade, vidljivi su tragovi manje koja je bila sagrađena od lomljenog kamena. Pronađen je izvjestan broj rimskih nadgrobnih spomenika. Izdvaja se odlomak cipusa, cipus od krečnjaka i nadgrobnja kocka od krečnjaka. Ovo groblje u Starom Brodu se ni po čemu ne izdvaja od ostalih rimskih groblja.³²³ Temelji rimske zgrade su pronađeni kod Crkvine, a na njivama ulomci opeke, kao i ostaci rimske ceste.³²⁴ Pronađene su i dvije nadgrobnje ploče sa polufigurama pokojnika, fragmenti monumentalne zgrade, ulomak grede, građevinski kamen.³²⁵ Na lijevoj obali Drine, u Starom Brodu, nađeni su još žrtvenik, četiri cipusa i dva fragmenta vijenca.³²⁶

Na značaj Rogatice ukazuje i činjenica da je pored navedenog mjesta prolazila cesta *Salona – Argentaria*.³²⁷ Otkriveni su ostaci rimske ceste koja je povezivala Rogaticu sa dolinom Prače a njena trasa je bila najvjerojatnije Prača – Hrenovica – Gosinja planina – Dobrača, dalje

³²⁰ Bojanovski, 1967, 49 – 50; Arheološki leksikon BIH, Tom 3, 105.

³²¹ Bojanovski, 1988, 175; Busuladžić, 2011, 32.

³²² Bojanovski, 1988, 175.

³²³ Sergejevski, 1934, 21 – 23.

³²⁴ Sergejevski, 1936, 13.

³²⁵ Patsch, 1900, 183 – 184; Patsch, 1910, 203.

³²⁶ Arheološki leksikon BIH, Tom 3, 1988, 106.

³²⁷ Tab. Peut. 5, 3 - 6, 2.

preko Vragolova i Lađevine u Rogaticu. Jedan put je vodio u pravcu Goražda, a drugi na Drinu. Na osnovu izvorne građe poznato je da je jedan put iz Rogatice vodio u Podžeplje. Postojali su i lokalni putevi koji se prije svega povezivali obližnja sela.³²⁸

Na prostoru Rogatice su prisutni kultovi Mitre i Jupitera. O tome svjedoče spomenici koji su posvećeni ovim božanstvima. Naročito je bilo zastupljeno rimsko vrhovno božanstvo Jupiter, koje je ujedno bilo i sastavni dio službenog kulta. Brojni žrtvenici iz Rogatice su posvećeni Jupiteru. Prvi žrtvenik je visine 1, 05, širine 0, 43 i debljine 0, 35 m, a podigao ga je duumvir Publije Elije Klemens. Još jedan duumvir je posvetio žrtvenik spomenutom božanstvu a to je Elije Alban.³²⁹ Godine 2014. otkriven je spomenik sa posvetom Jupiteru (slika 10) dimenzija 0, 55 x 0, 42 x 0, 42 m. Pronađen je u Plješevici i datira se u drugu polovinu drugog stoljeća ili trećeg.³³⁰ Ara od krečnjaka koja se nalazila pored potoka Toplika je posvećena Mitri.³³¹ Ovi nalazi potvrđuju prisustvo kultova Mitre i Jupitera. Također, zabilježeni su spomenici koji su podizali veterani³³², a to ide u prilog činjenici da su se oni naseljavali na to područje.

O samom naselju u Rogatici je poznato veoma malo informacija, tek one najosnovnije. Ipak, one nisu dovoljne kako bi se u potpunosti izvršila rekonstrukcija svih aspekata života u rimskom naselju. Ne može se sa sigurnošću ustanoviti koji je narod prebivao na ovom prostoru, kao ni to kada su stekli status kolonije. Ono je sigurno uživalo rang kolonije i neke ranije tvrdnje da se skraćunica *Ris* odnosi na *Risinium* su sa punim pravom odbačene. Nema potvrde u izvorima da je *Risinium* uopće bio kolonija. Postojala je uprava na čelu sa duumvirima, kao i gradsko vijeće (*ordo decurionum*). Konstantovani su tragovi građevinskih objekata, vodovoda, ceste što upućuje na izvjestan stepen urbanizacije ali i na sam značaj ovog mjesta za Rimljane. Rogatica vjerovatno „krije“ mnogo više podataka o samoj prošlosti grada, ali uskraćenost informacija je rezultat nepostojanja interesa za sistematsko istraživanje koje bi ponudilo odgovore na mnoga pitanja.

³²⁸ Bojanovski, 1981, 186 – 188.

³²⁹ Bojanovski, 1967a, 146.

³³⁰ Ferjančić & Samardžić, 2014, 474 – 475.

³³¹ Zotović, 1973, 62 – 63.

³³² Bojanovski, 1967a, 148.

VII. *MUNICIPIUM S*(..?)

U istočnom dijelu provincije Dalmacije nalazila se administrativna jedinica nepoznatog imena koja se locira u današnje Komine kod Pljevlja (Crna Gora). Arheološka istraživanja koja su vršena na tom području pobila su ranije pretpostavke o ubikaciji *municipiuma S* i otkrila bogato naslijeđe iz rimskog perioda. Još uvijek se ne može sa sigurnošću utvrditi ime ovog rimskog grada jer je poznato samo početno slovo imena pa je iz toga proistekao naziv koji se ustalio i u historiografiji a to je *Municipium S*. Naselje je u određenom periodu steklo status municipija i uživalo ekonomski i strateški značaj.

VII.1 Ime rimskog naselja u Kominama

Na otkrivenim natpisima nije zabilježeno puno ime naselja kod Pljevlja i stoga se u literaturi koristi naziv *Municipium S*. Kao *M(unicipium) S* zabilježen je na spomeniku koji se nalazio ispred Husein – pašine džamije u Pljevljima.

1. *T(it) Aur(elio) Sextiano / eq(uiti) R(omano) / dec(urioni) m(unicipii) S(...?). T(itus) Aur(elius) Lu-/percus filio⁵/ pientissimo / in memoriam / posuit. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*³³³

Skraćenica *S* je bila povod za polemiku oko imena grada pa su tako pojedini naučnici i istraživači ponudili svoje rješenje tog problema. Sigurno najveći stručnjak za historiju starog Rima, Theodor Mommsen, je pretpostavio da bi se skraćenica *S* mogla odnositi na naselje *Stanecli* koje je zabilježeno na *Tabuli*.³³⁴ Evans je mišljenja da bi se tu moglo raditi o municipiju *Splonum*.³³⁵ Wilkes se priklanja tezi koju je prezentirao Evans.³³⁶ Bojanovski s druge strane ne poklanja previše pažnje tom problemu, samo usputno navodi da rekonstrukcija koju je ponudio

³³³ *CIL III*, 01708 = *CIL III*, 06343 = *CIL III*, 08309 = *ILJug III*, 1702 = AE 1998, 1026; Patsch, 1894, 474 - 475; Bojanovski, 1987, 105 - 106; Bojanovski, 1988, 211; Mesihović, 2011c, 273 - 274, Šaćić Beća, 2018, 125 - 127.

³³⁴ *CIL III*, 01708 = *CIL III*, 06343 = *CIL III*, 08309.

³³⁵ Evans, 1885, 45.

³³⁶ Wilkes, 1969, 282.

Alföldy *m(unicipium) S(iculotarum)* nema uporišta, ali da ima historijsku opravdanost.³³⁷ Evans je prilikom svog putovanja u Kolovratu kod Prijepolja zabilježio jedan natpis koji je također izazvao raspravu. Domaszewski je rekonstruirao ime grada kao *Saloniani*, Evans i Wilkes *Splonistarum*.³³⁸ Mirković navodi kako postoji izbor između dva rješenja: prihvatiti Evansovu pretpostavku ili tražiti novo rješenje koje ime vezuje za doseljenike iz zapadne Dalmacije. Prema njoj je vrlo vjerovatna ta Evansova dopuna, odnosno da je ime grada *Municipium Splonum*.³³⁹ U svom ranijem radu Loma je navela pretpostavke Domaszewskog (*Saloniani*) i Evansa (*Splonum*) kao vrlo moguće. Međutim, u radu iz 2002. godine navodi kako je municipij *S.* identičan municipiju *Splonum*.³⁴⁰ Dragana Grbić također zastupa tu tezu da je ime grada *municipium Splonistarum*.³⁴¹ Loma i Grbić smatraju da se *Splonum* nalazio na teritoriji Delmata, a da su oni nakon što su po kazni naseljeni u dolinu Čehotine donijeli sa sobom to ime.³⁴² Mesihović smatra da je vrlo vjerovatna rekonstrukcija imena grada koju je predložio Alföldy, odnosno *Siculotarum*.³⁴³ Prema Šaćić teza da je ime grada u Pljevljima *municipium Splonistarum* je neprihvatljiva i da samo novi epigrafski spomenik može riješiti ovu dilemu.³⁴⁴

2. *D(is) M(anibus) s(acrum) / P(ublio) Ael(io) Pladome-/ [no] Carvanio an(norum) [--] / [praef(ecto)] civitatium⁵ / [Pirustaru?]m praef(ecto) / i(ure) d(icundo) **mun(icipii) Aureli S[---]lo(---)** / [et] Aelia<e> Pantoni con-/ [iu]gi eius viva<e> parentibus / pientissimis A{t}e(ii)¹⁰ / Titus Lupus et Firmi/-nus h(eredes) p(onendum) c(uraverunt) / h(ic) s(itus) e(st).*³⁴⁵

Historiografija još uvijek nije riješila problem ubikacije *Splonuma*, ali najvjerovatnije je da se tu ne radi o *municipiju S* koji se locira u Komine. *Splonum* spominje Dion Kasije opisujući Germanikovu ofanzivu tokom Velikog ilirskog ustanka (6 – 9. god. n. e).³⁴⁶ On se spominje

³³⁷ Bojanovski, 1988, 212.

³³⁸ Evans, 1885, 45; Wilkes, 1969, 174.

³³⁹ Mirković, 2013, 57 – 58.

³⁴⁰ Loma, 2002, 17 – 18.

³⁴¹ Grbić, 2014, 95, 170.

³⁴² Loma, 2002, 169; Grbić, 2014, 95.

³⁴³ Mesihović, 2007, 562 nap. 315.

³⁴⁴ Šaćić, 2016, 327.

³⁴⁵ *CIL III*, 8208 = *AE* 1998, 1026; Alföldy, 1965, 66 – 67; Mirković, 1975, 98; Mirković, 2013, 57.

³⁴⁶ *Dion*, LVI 11, 1.2.

zajedno sa još dva mjesta, *Raetinum* i Seretion. Kasije navodi kako je Germanik prvobitno zauzeo Splonum nakon predaje branilaca što zapravo govori o tome da je to bilo veoma dobro utvrđeno mjesto³⁴⁷. Nakon zauzeća on se okrenuo ka *Raetinum-u* koji se locira u Golubiće kod Bihaća. Ukoliko je tačna lokacija *Raetinuma* onda se Splonum sigurno nije nalazio u Pljevlju iz razloga što nema logike da je Germanik nakon zauzeća Splonuma, pod pretpostavkom da su to Komine, krenuo prema *Raetinum* a pri tome nije zauzeo nijedno naselje niti bilo šta na tom velikom putu. Vjerovatnija je pretpostavka da Splonum treba tražiti negdje oko Une i to sjevernije od *Raetinuma*. Germanik sigurno nije ušao u unutrašnjost da bi zauzeo Splonum, pa se vraćao na *Raetinum*.³⁴⁸

Vjerovatno najbliži rekonstrukciji imena ovog municipija u Kominama kod Pljevlja jeste Alföldy koji smatra da je to *municipium Siculotarum*³⁴⁹, međutim bez konkretnijih dokaza vrlo je teško tvrditi da je i ta pretpostavka sasvim tačna. Svakako, ova rekonstrukcija je mnogo više prihvatljivija nego da je to *municipium Splonum*, ali i otvara neka nova pitanja poput lokalizacije Pirusta u Pljevlje. Dok se možda ne pojavi neko novi slučajni nalaz svakako da je ovaj municipij najbolje oslovljavati sa *municipium S*.

³⁴⁷ Dion, LVI, 11 : Germanik je u međuvremenu zauzeo **Splonum** među drugim naseljima u Dalmaciji, usprkos činjenici što se nalazio na mjestu dobro utvrđenom po prirodi, bio dobro zaštićen bedemima i imao velik broj branitelja. Stoga nije mogao napredovati niti uz pomoć sprava niti napadima, nego ga je zauzeo zahvaljujući sljedećem događaju. Pusion, germanski konjanik, bacio je kamen na bedem i tako potresao prsobran da je ovaj odmah pao i sa sobom povukao čovjeka koji se na njega bio nagnuo. Na to su se ostali uzbunili, u strahu napustili taj dio bedema i potrčali u citadelu. Kasnije su predali i citadelu i sebe. Odatle su Germanikove čete došle do Retinija, ali se ondje nisu baš dobro proveli. Jer je neprijatelj, nadvladan njihovim brojem i ne mogavši im se oduprijeti, sam zapalio bedeme i kuće uz njih, ipak učinivši da vatru drže što je moguće dalje da ne bukne odjednom i da bude neopažena neko vrijeme. To učinivši, povukli su se u utvrdu. Ne znajući što su ovi učinili, Rimljani su pohrlili unutra za njima, očekujući da će opljačkati čitavo mjesto bez ijednog udarca. I tako su ušli unutar kruga vatre, usredotočeni na neprijatelja ne vidjevši ništa sve dok ih vatra nije okružila sa svih strana. Tada su se našli u najvećoj pogibelji, jer su ih ljudi odozgora gađali, a vatra s vanjske strane ranjivala. Niti su mogli ostati ondje gdje su bili sigurni, niti su se bilo kuda mogli probiti bez opasnosti. Jer ako su stajali izvan dosega projektila, sažegla ih je vatra, a ako su se povukli pred plamenom, uništavali su ih projektili. Neki, uhvaćeni u tjesnacu, poginuli su iz oba razloga odjednom, jer su bili ranjeni na jednoj strani, a spaljeni na drugoj. Većina onih koji su upali u grad imala je tu sudbinu, no nekolicina ih je izbjegla tako što su bacali leševe u vatru i načinili prolaz za sebe koristeći se tijelima kao mostom. Vatra je počela tako napredovati da čak ni oni u citadeli nisu mogli ostati ondje, nego su je noću napustili i sakrili se u podzemne prostorije. Tako su tekle operacije u to vrijeme (prevod A. Domić Kunić, 2003, 653 - 654).

³⁴⁸ Mesihović, 2013, 562.

³⁴⁹ Alföldy, 1965, 98 nap. 91.

VII.2 Status grada i administrativno uređenje

Ime rimskog grada u Kominama je diskutabilno, međutim u pitanje se ne dovodi njegov municipalni status jer se pojmovi municipij, dekurioni i duumviri spominju na natpisima.

1. *D(is) M(anibus) s(acrum) / L(ucio) P(aconio?) Barbaro / d(ecurioni?) m(unicipii?) R(isinii?) q(ui) vi(xit) an(nos) / XX m(enses) III d(ies) IIII⁵ / L(ucius) P(aconius?) Barbar(us) / et Aur(elia) Panto / filio incon-/parabili(!) et / sibi vivi in-/felicis(s)imi¹⁰/p(osuerunt).³⁵⁰*
2. *D(is) M(anibus) s(acrum) / Aur(elius) Ma-/ximus / Argeni-⁵/anus d(ecurio) m(unicipii) / v(ivus) s(ibi) p(osuit) et Aur(eliae) / Maximin(a)e / fili(a)e qu(a)e v(ixit) a(nnos) XXX.³⁵¹*

Pored dekuriona, na natpisima se pominju i duumviri a da su tu sužbu obavljali zabilježeni su *M. Aemil. Titianus, M. Aemilius Antonius II vir, P. Ael Firminus.*

3. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Aemil(ius) Ti-/tia<n>us IIVI[r] / q(uin)q(uennalis) l(ibens) p(osuit)³⁵²*
4. *I(ovi) O(ptimo) M(a)x(imo) F(ulguratori) / M(arcus) Aemil(ius) / Antonius / IIVir⁵ / l(ibens) p(osuit)³⁵³*
5. *-----](?) / [---] q(uin)q(uennali) et sacerdot[oti ---] / [--- sac]erdotali et Au[reli-? ---] / [---]VM P(ublius) Ael(ius) Firmini[anus ---] / [-----]?³⁵⁴*

Municipium S se nalazio u Kominama kod Pljevlja a tome u prilog idu tri beneficijarska natpisa sa tog prostora. Dva su zavjetna žrtvenika i jedan je nadgrobni natpis. Kao konzularni beneficijari pojavljuje se *Flavius Saturninus* koji je postavio žrtvenik Nemezi i Geniju

³⁵⁰AE 1979, 0451. (B) = *ILJug II*, 0611; Cermanović - Kuzmanović, 1967, 202.; Mesihović, 2011c, 268; Mirković, 2013, 62.

³⁵¹AE 1979, 0453 = *ILJug II*, 0604; Cermanović - Kuzmanović, 1967, 202.; Mesihović, 2011c, 269; Mirković, 2013, 63.

³⁵²*CIL III*, 06341. (B) = *CIL III*, 06341 + p. 2255. = *CIL III*, 08301; Bojanovski, 1987, 166; Mesihović, 2011c, 247; Mirković, 2013, 62.

³⁵³*CIL III*, 06342 = *CIL III*, 08304 = *ILJug III*, 1699; Mesihović, 2011c, 247; Mirković, 2013, 61.

³⁵⁴*CIL III*, 06344. (B) = *CIL III*, 08310. (B) = *CIL III*, 14217; Bojanovski, 1987, 166; Mesihović, 2011c, 247; Mirković, 2013, 63.

municipija³⁵⁵, a Jupiteru je žrtvenik postavio i *Publius Aelius Fuscinus*.³⁵⁶ S druge strane ime konzularnog beneficijara *Flavius Aper* je sačuvano na nadgrobnoj steli.³⁵⁷

Kada su stekli status municipija može se raspravljati na osnovu arheoloških nalaza. Na natpisu iz Kolovrata navodi se *mun(icipii) Aureli S[---]lo(---)* na osnovu kojeg Loma zaključuje da je osnovan za vrijeme rimskog cara čije je genitilno ime *Aurelii*, Marka Aurelija. Kao donju vremensku granicu za osnivanje ovog municipija navodi 161. godinu.³⁵⁸ Gentilno ime *Aurelius* se pojavljuje na značajnom broju natpisa i aludira da je osnovan za vrijeme Marka Aurelija a možda i kasnije za vrijeme Karakale.

Teritorija *municipiuma S* je obuhvatala dolinu rijeke Čehotine sa sjedištem u Kominama kod Pljevlja. U njen sastav su ulazila brojna mjesta poput Podpeći, Ljutića, Otilovići, Gradac itd. Pretpostavlja se da je ovaj municipij, odnosno njegova teritorija dopirala i do rijeke Lim. U sastav ovog municipija je ulazilo i područje gornjeg toka rijeke Drine. Današnje brdo Sveti Ilija se smatra jednim od najvažnijih naselja koje je ulazilo u sastav *municipiuma S*. Veliki broj epigrafskih spomenika je pronađen na tom području i mnogi pretpostavljaju da se upravo tu nalazilo predrimsko naselje.³⁵⁹ Međutim, kako tu nisu vršena arheološka istraživanja ne može sa sigurnošću tvrditi da se tu zaista nalazilo predrimsko domorodačko naselje, pa tako to sve ostaje samo u sferi pretpostavke.

VII.3 Stanovništvo: autohtono i doseljeno

Pitanje etničkog sastava stanovništva *municipiuma S* i lociranje određenih narodnosnih zajednica na tom prostoru od najranijih vremena pa sve do sada izaziva diskusiju u nauci. O domorodačkom stanovništvu se može govoriti na osnovu podataka koji se nalaze u djelima antičkih pisaca, ispitivanju arheološkog i onomastičkog materijala. Literarni izvori spominju

³⁵⁵ AE 1971, 0303. (B) = *ILJug II*, 602 ; Bojanovski, 1987, 164 - 165; Mesihović, 2011c, 265; Glavaš, 2016, 32.

³⁵⁶ *CIL III*, 1384; Bojanovski, 1987, 165; Mesihović, 2011c, 275; Glavaš, 2016, 32.

³⁵⁷ AE 1979, 0454 = *ILJug II*, 607; Cermanović - Kuzmanović, 1967, 204; Mesihović, 2011c, 269 ;Glavaš, 2016, 32.

³⁵⁸ Loma, 2002, 11.

³⁵⁹ Evans je prvi koji je pretpostavio da se na brdu Sv. Ilije nalazilo predrimsko naselje. Navodi kako na prethistorijsku prošlost ukazuju kamene gomile koje potječu iz ilirskog bronzanog doba. Evans, 1885, 32; Wilkes, 1969, 281 – 282; Bojanovski, 1988, 210; Loma, 2002, 9; Mirković, 2013, 75 – 76.

narode koji su nastanjivali područje Zapadnog Balkana. U historiografiji se ustalilo mišljenje da je prostor Komina bio naseljen Pirustima.³⁶⁰

Najstariji spomen Pirusta se javlja kod Tit Livija (*Titus Livius*) koji ih spominje u kontekstu Trećeg ilirskog rata kao dasaretski narod kojeg je Lucije Anicije nakon poraza Gencija proglasio slobodnim.³⁶¹ Svoju interpretaciju ovog Livijevog podatka su ponudili Draga i Milutin Garašanin navodeći da se *Dassaretiorum* odnosi na Taulante a ne na Piruste.³⁶² Među panonske narode geograf Strabon (Στράβων) je zajedno sa Breucima, Andizetima, Dicionima, Mezejima i Dezidijatima ubrojao i Piruste.³⁶³ Potrebno se kritički osvrnuti na ovaj njegov popis. U Panoniji su sasvim sigurno bili nastanjeni Breuci i Andizeti, ali je lokalizacija preostala četiri naroda itekako upitna. Plinije Stariji Dezidijate svrstava u salonitanski konvent, a Mezeje i Dicione u skardonitanski. Dion Kasije Dezidijate i Mezeje ubicira u Dalmaciju kao i Ptolemej Klaudije koji pored njih spominje i Piruste i Dicione u okviru Dalmacije.³⁶⁴

Kada su u pitanju Pirusti još jedan izvor koji ih spominje jeste Velej Paterkul gdje ih nabraja među narode koji su učestvovali u Velikom ilirskom ustanku i koji se nalaze istočno od Dezidijata.³⁶⁵ Iz svega proizilazi da je Strabon pogrešno naveo Dezidijate, Dicione i Piruste kao panonski narod, ali da Mezeji imaju određene poveznice sa Panonijom kroz arheološki materijal.

U svojim „Galskim ratovima“ Gaj Julije Cezar spominje Piruste koji su napadali granične oblasti provincije Ilirik.³⁶⁶ Apijan je autor „Ilirika“ na osnovu kojih je Bojanovski ilirske narode podijelio u četiri grupe u kontekstu Oktavijanove kampanje u Iliriku.³⁶⁷ Pirusti su navedeni u okviru druge skupine kao narod koji se predao Oktavijanu tokom prvog napada 35. god. pr. n. e.³⁶⁸

³⁶⁰ Alföldy, 1965, 53; Wilkes, 1969, 173 – 176; Bojanovski, 1988, 137; Zaninović, 1995, 113.

³⁶¹ Tit Livije, XLV, 26, 13.

³⁶² D. i M. Garašanin, 1967, 97.

³⁶³ Strabon, 7, 5, 3, 314.

³⁶⁴ Plinije Stariji, 3, 142 – 143; Dion, 55, 32, 4; Ptolemej Klaudije, 2, 16, 5.

³⁶⁵ Velej, 2, 115.

³⁶⁶ Gaj Julije Cezar, 5, 1.

³⁶⁷ Bojanovski, 1988, 31.

³⁶⁸ Bojanovski, 1988, 31.

Drugi narod koji se dovodi u vezu sa prostorom Pljevlja jesu Sikuloti. Njih spominje Plinije Stariji koji ih je svrstao u naronitanski konvent kao zajednicu podijeljenu u 24 dekurije koja je pripadala sudbenom konventu Narone³⁶⁹, a kao zajednicu koja se nalazi u okviru Dalmacije, u njenom jugoistočnom dijelu zabilježio ih je Ptolemej Klaudije.³⁷⁰ Mirković u svom djelu „*Municipijum S. Rimski grad u Kominama kod Pljevlja*“³⁷¹ pogrešno navodi kako su Sikuloti kod Plinija Starijeg zabilježeni sa 72 dekurije. Vjerovatno ih je zamijenila sa Skirtarima koji su zapravo podijeljeni u 72 dekurije, a navedeni su prije Sikulota.³⁷²

Literatura je sklona pretpostavci da su u *municipiumu S* prebivali Pirusti. Alföldy je smatrao da su Pirusti u rimsko doba bili podijeljeni na tri zajednice: *Scirtones*, *Siculotae* i *Cerauni*, a *Siculotae* bi bili doseljeni narod koje on lokalizira u Pljevlje.³⁷³ Grbić je iznijela teoriju po kojoj bi se Sikuloti mogli ubicirati na sjever Albanije. Naime, u izvoru iz XIV stoljeća, mjesto Shikjë koje se nalazi u sjevernoj Albaniji, pominje se u obliku Šiklja i navedeni toponim se po njoj sa sigurnošću može dovesti u vezu sa *Sicula* ili *Siculotae*.³⁷⁴ Wilkes je mišljenja da su Pirusti živjeli u planinskoj oblasti sjeverne Crne Gore i istočne Bosne, smatrajući mogućim da je rimska uprava organizirala tri zajednice pri čemu ne isključuje ni lokalizaciju Sikulota u Pljevlje.³⁷⁵

U Arheološkom leksikonu se navodi da su Pirusti naseljavali Gornje Podrinje i Sandžak,³⁷⁶ Bojanovski smatra da je sasvim opravdano njihovo lociranje u rudarsku oblast oko Pljevlja.³⁷⁷ Zaninović također govori da je njima pripadala teritorija današnje Crne Gore oko Pljevlja.³⁷⁸ Pišući o eksploataciji srebra na jugoistoku Dalmacije, Škegro u djelu objavljenom 1998. godine locira Piruste kao i njegovi prethodnici,³⁷⁹ međutim on je godinu dana kasnije

³⁶⁹ Plinije Stariji, 3, 143.

³⁷⁰ Ptolemej Klaudije, 3, 15, 5.

³⁷¹ Mirković, 2013, 28.

³⁷² Plinije Stariji, 3, 143.

³⁷³ Alföldy, 1965, 53.

³⁷⁴ Grbić, 2014, 169 – 170.

³⁷⁵ Wilkes, 1969, 173 – 176.

³⁷⁶ Arheološki leksikon BiH, Tom 1, 1988, 137.

³⁷⁷ Bojanovski, 1988, 90 – 91.

³⁷⁸ Zaninović, 1995, 113.

³⁷⁹ Škegro, 1998, 94 – 95.

napisao da su na prostoru sjeverne Albanije živjeli Pirusti.³⁸⁰ Po Mesihoviću je vjerovatnije da su Pirusti obitavali južnije od Podrinja i zapadnog Sandžaka, negdje između Prokletija i Lissusa.³⁸¹ Postoji mišljenje da su nakon Velikog ilirskog ustanka Delmati iz okoline Salone preseljeni u sjevernu Crnu Goru. Glavni argument u odbrani ove teze jeste podudarnost imena, odnosno autori navode da su imena koja se javljaju kod lokalnog stanovništva karakteristična za Delmate.³⁸²

Antički izvori i pored toga što spominju određene narode, u ovom slučaju Piruste i Sikulote, njihova teritorija se ne može uvijek sa sigurnošću utvrditi. Prilikom analize izvora neophodno je u obzir uzeti vrijeme u kojem je neki podatak zabilježen jer određeni pojmovi u određenom vremenskom periodu mogu imati različito značenje i mogu se različito interpretirati. Nema sumnje da je Strabon pogrešno ubrojao Piruste među panonske narode prije svega iz razloga što dolazi u koliziju sa podacima koje navode Plinije Stariji, Dion Kasije, Ptolemej Klaudije i Velej Paterkul.

Postoje dvije pretpostavke o tome koji je narod nastanjivao prostor današnje sjeverne Crne Gore a samim tim i oblast Pljevlja u kojem se nalazio *municipium S.* Prva da su boravili Pirusti, a druga po kojoj su taj prostor naseljavali Sikuloti. Literatura, iako nije u potpunosti složna, više naginje ka tome da su tu bili Pirusti. Svi ovi zaključci ostaju samo u sferi pretpostavke, ali je najvjerovatnije je da su taj prostor naseljavali Sikuloti jer i poznato prvo slovo imena grada *S.* može ukazivati na Sikulote, odnosno da su oni živjeli na tom području i da je grad dobio ime upravo po njima.

Onomastičkom analizom utvrđena su domorodačka imena koja se pojavljuju na spomenicima iz municipija u Kominama.³⁸³ Na osnovu te analize može se utvrditi da je određen broj stanovnika bio ilirskog porijekla. Pojedina imena koja se javljaju na spomenicima dovode se u vezu sa keltskim. U široj okolini Pljevlja kao keltska imena se ističu *Belzeius*, *Lavius* i

³⁸⁰ Škegro, 1999, 34.

³⁸¹ Mesihović, 2014b, 23.

³⁸² Mirković, 2013, 28 – 29.

³⁸³ *Aplis, Apla, Aplis Aurel. Arguranus, Argenianus, Arguriana, Baezo, Bessus, Brizidia, Cambria, Cambrianus, Cato Statariae Tur., Durus, Fusca Anae, Iaro Arvi, Lavius, Maxillo?, Nantius Sexti, Panto (Aurelia), Pinsus, Plares, Plarens, Pletor, Scaevianus, Tata, Terens, Titus, Titus Apri, Turo Pinsi, Turus, Vendo, Verzo, Verzalio.* Mirković, 2013, 38.

Madussa dok su tračkog porijekla mogla biti *Bessus*, *Teres* i *Plares*.³⁸⁴ Pojava imena keltskog i tračkog porijekla na rimskim spomenicima iz Pljevlja sugerišu da se tu najvjerojatnije radi o doseljenicima. U municipiju su živjeli rimski građani, koji su bili neophodni kako bi grad stekao taj status, potom domorodačko stanovništvo kao i stranci.

Romanizacija se može pratiti od drugog stoljeća kada se pojavljuje genitilno ime *Aelli* što sugerira da se domaće stanovništvo za vrijeme vladavine cara Hadrijana i Antonina Pija počelo uključivati u rimski sistem stjecanja građanstva, a određen broj stanovnika je imao genitilno ime *Aurelii*. Svakako da su oni rimsko građanstvo dobili od Marka Aurelija za čije vladavine je i osnovan ovaj municipij, međutim *Aurelii* se pojavljuje i sa *Titus* koji je praenomen cara Antonina Pija. Karakalnim ediktom 212. godine preostalo stanovništvo je steklo status rimskog građanina.³⁸⁵

Epigrafski spomenik koji je otkriven 1906. godine svjedoči o strukturi stanovništva municipija u Kominama. Spominje se rimski građanin, *populares*³⁸⁶ i *peregrini incolae*³⁸⁷. Potvrđeno je da su u municipiju osim njegovih građana bili prisutni i stranci.

1. *Sexto Aur(elio) Lupiano / Lupi filio princip(i) / decuriones collegae et populares / et peregrini incolae civi optimo ob merita⁵ / pos(uerunt) / epulo dedicata (ara? statua?) / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).*³⁸⁸
2. „*Sekstu Aureliju Lupijanu, Lupovom sinu, poglavaru, kao mnogozaslužnom građaninu podigoše statuu njegove kolege, većnici, obični građani i peregrini*

³⁸⁴ Katičić je imena *Bessus* i *Terres* smatrao tipičnim imenima koja su karakteristična za srednjodalmatsku oblast. Mirković, 2013, 45.

³⁸⁵ Wilkes, 1969, 282; Bojanovski, 1988, 212; Zotović, 2003, 1 – 2.

³⁸⁶ „*Populares može imati isto značenje kao i populus, dakle ceo narod ili stanovništvo jednog grada. Populi su i narodi pod rimskom vlašću, u Italiji i u provincijama. Populares na natpisu iz Sv. Trojice mogu biti oni koji čini populus uzet u širokom značenju, cela zajednica ili narod, svi koji su registrovani u gradu, rimski građani i domoroci, bez obzira na pravni status pojedinih kategorija. Termin populares u literarnim tekstovima označava one koji žive u okviru određene zajednice.*„ Mirković, 2013, 91.

³⁸⁷ „*Termin peregrine incolae, na natpisu iz Sv. Trojice prdstavlja jedinstveno svedočanstvo. Reč je po svoj prilici o peregrinima koji nisu bili registrovani u Municipijumu. Kao što je poznato, peregrine su oni koji nisu cives Romani. Jasno je i značenje termina incola. Nema nikakve sumnje da incola ne označava socijalni status, niti može imati bilo kakvu političku konotaciju u Italiji ili provincijama. On označava one koji su se nalazili van mesta svog porijekla, onog u kome su bili registrovani i koje im je davalo origo.*” Mirković, 2013, 92.

³⁸⁸ AE 2002, 1115; Loma, 2002, 15.

*stanovnici (grada). Posvećena je uz svečanu javnu gozbu. Mesto za (statuu) dodeljeno je odlukom gradskog veća.*³⁸⁹

Struktura stanovništva u *municipiumu S* je bila mještovita. Tu su stanovali rimski građani, domorodačko stanovništvo i *incolae*, odnosno oni koji nisu bili porijeklom iz ovog municipija nego nekog drugog ali su ovdje bili privremeno ili trajno naseljeni.

VII.4 Bilježenje natpisa iz Pljevlja i arheološka istraživanja

Razni putnici i istraživači koje je put navodio u Pljevlje iza sebe su ostavili raznovrsne zabilješke o viđenom. Tom prilikom su pisali o historiji mjesta, natpisima i spomenicima na koje su nailazili. Njihove bilješke predstavljaju svojevrsne izvještaje, dok pouzdanije podatke o rimskoj prošlosti Pljevlja daju arheološka istraživanja koja su započela u drugoj polovini 20. stoljeća.

VII.4.1 Bilježenje rimskih natpisa

Mommsen je u 19. stoljeću savjetovao Ottu Blau, pruskom kraljevskom konzulu u Bosni, da posjeti Pljevlje s ciljem bilježenja rimskih natpisa. Pruski konzul je između ostalog pisao o historiji grada, njegovim znamenitostima i o 20 rimskih spomenika koje je otkrio. Ti spomenici su obično bili uzidani u pojedine građevinske objekte, a najveći broj je pronašao na brdu Sv. Ilije. Blau je izvršio prepis tih natpisa koje je Mommsen objavio u CIL III, 6339 – 6357. Natpise na nadgrobnim spomenicima koje je pronašao nije mogao zabilježiti iz razloga što su bili izbrisani. Mommsen je izvještaj kojeg je Blau datirao sa 29. septembar 1866. pročitao te iste godine u Pruskoj kraljevskoj Akademiji nauka u Berlinu.³⁹⁰

U okviru svog istraživanja Pljevlja je obišao palentolog i antropolog Moritz Hoernes 1880. godine. Akcenat njegovog istraživanja je bila Bosna i Hercegovina, a bilježio je i rimske

³⁸⁹ Loma, 2002, 15

³⁹⁰ Montasberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1866, 1867, 838 – 854.

spomenike koje je nalazio u područjima kroz koja je prolazio. Njegova posjeta Pljevljima trajala je sedam dana i u tom periodu nastojao je izvršiti reviziju natpisa koje je prethodno zabilježio Blau. Svoj izvještaj je objavio u *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen*.³⁹¹

Mnogo iscrpnije izvještaje za razliku od svojih prethodnika iza sebe je ostavio Arthur Evans. Određeno vrijeme je boravio na Balkanu u periodu kada je ovaj prostor bi pogođen burnim dešavanjima. Svoja zapažanja je objavio u studiji pod nazivom *Antiquarian Researches in Ilyricum*. Spomenike iz Pljevlja je grupisao prema mjestu pronalaska: u gradu, Starom Pljevlju i na brdu Sv. Ilija. Korišteni su kao građevinski materijal pri izradi pojedinih objekata. Tako su npr. uzidana u džamiju četiri natpisa koja je bilo moguće pročitati za razliku od onih što su korišteni kao temelj. Iznio je svoje mišljenje o tome gdje se prema njemu nalazio rimski grad i koji narod je živio na toj teritoriji.³⁹²

U Pljevljima je boravio i Carl Patsch koji je obnašajući funkciju kustosa Zemljskog muzeja u Sarajevu obilazio razna područja i bilježio spomenike. Tri puta je dolazio u Pljevlja i potencirao je tvrdnju kako se starine sa ovog prostora nalaze u teškom stanju. Nadgrobne ploče, statue, reljefi korišteni su kao građevinski materijal. Spominje određena naselja, a posebnu pažnju je posvetio natpisima, kako starim tako i novim koje je pronalazio. Zabilježio je one koje su uzidane u džamiju u Pljevljima, Dedaga džamiji, Husein – pašinoj, Musluk i Serhat – pašinoj, privatnim kućama, na brdu Sv. Ilije. Natpisi su popraćeni sa crtežima.³⁹³

Blau, Hoernes, Evans i Patsch su prilikom svojih posjeta Pljevljima zabilježili znatan broj natpisa koji pomažu u rekonstrukciji prošlosti ovog rimskog grada. Oni su najprije revidirali stare natpise ali i prikupljali nove. Svi ti natpisi su ušli u *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL III)*. Svakako da je mnogo veći doprinos Evansa i Patscha čija su istraživanja rezultirala opsežnijim studijama.

³⁹¹ Hoernes, 1880, 187 – 196.

³⁹² Evans, 1885, 25 – 46.

³⁹³ Patsch, 1894, 466 – 488.

VII.4.2 Arheološka istraživanja

Godine 1899. austrijska vojska je bila primorana intervenirati u Kominama usljed obrušavanja zemlje koja je zatrpala grobove iz rimskog perioda. Tada su izvršili iskopavanje rimske nekropole i otkrili tri groba. Najveći je bio prvi grob i kao prilozi su nađeni bronzani novčići, kosti, pepeo i dijelovi keramike. Pored njega se nalazio reljefni blok sa tri portreta. U drugom je pronađena bronzana kopčica u obliku zmije, a u njegovoj blizini se nalazio cipus s natpisom. Nadgrobni spomenik Seksta Aurelija Arg. se nalazio pored trećeg groba. Izvještaj i fotografije sa ovog iskopavanja su sačinili general – major G. Freikerr von Goumoëns, kapetan Franz Ivanović i natporučnik Wilhelm Faltin, a sve to je objavio Patsch.³⁹⁴

Arheološko nalazište *Municipium S* je bilo predmet interesovanja raznih istraživača. U drugoj polovini 20. stoljeća, tačnije 1964. godine sa sistematskim istraživanjima spomenutog nalazišta započela je Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović u okviru projekta koji su podržali Filozofski fakultet u Beogradu, Zavičajni muzej u Pljevljima i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja. U iskopavanjima u Kominama Aleksandrini se pridružio vremenom i Dragoslav Srejšević. Njihova istraživanja sa prekidima (1968 – 1969) su trajala do 1976. godine. Rezultati istraživanja su pokazali postojanje dvije nekropole. Starija nekropola I je smještena na Belom brdu, a mlađa nekropola II na padinama Belog brda. Ukupno je otkriveno 680 grobova, od čega 385 pripada starijoj nekropoli, a preostalih 295 mlađoj.³⁹⁵

Nakon završetka prvih iskopavanja bilo je moguće govoriti o oblicima i vrsti materijala. U prvoj nekropoli grobovi su se nalazili na malom rastojanju jedan od drugog, dok su u drugoj raspoređivani podjednako i prate određene aleje. Dvije grobnice (I i II) su otkrivene na južnoj strani nekropole II. Grobnica I je veličine 3, 74 x 3, 34 m, visine 1, 50 m. Unutra se nalazio grob od kamenih ploča sa cipusom A. Maksima Argenijana. Veličine 4, 88 x 3, 30 x 1, 20 je bila druga grobnica. U unutrašnjoj strani su sazidana dva kamena sanduka od kojih je na jednom cipus Lucija Pakona Barbara, a na drugom cipus Pakonije Montane. Stela Aula Gabilija je pronađena u trećoj grobnici (III).³⁹⁶ Zahvaljujući istraživanjima prije svega Cermanović –

³⁹⁴ Patsch, 1902, 115 – 121.

³⁹⁵ Cermanović – Kuzmanović, 1998, 1 - 49.

³⁹⁶ Mirković, 2013, 18 – 19.

Kuzmanović ali i Srejšovića javnosti je postao poznat arheološki materijal iz Komina pomoću kojeg je moguće dati odgovor na pitanja koja se tiču prošlosti *Municipiuma S.*

Istraživanja su vršena i u 21. stoljeću uz pomoć istih institucija (Filozofski fakultet u Beogradu, Zavičajni muzej u Pljevljima i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja) kao i ranije. Godine 2007. svoja sredstva i pažnju su usmjerili ka istraživanju gradskog bedema i kapije. U vremenskom periodu od 15 dana ispitali su površinu od 300 m² i otkrili bedem širine 2 metra građen od istoka prema zapadu koji je završavao objektom kvadratne osnove (kula). Opsežnije propitivanje kule nije izvršeno usljed loših vremenskih uvjeta. Pored toga, otkriveno je postojanje druge kule i pravougaoni objekat.³⁹⁷

Naredne godine istraživači su se okrenuli ka ispitivanju južnog i istočnog sektora i tom prilikom su sistematičnije istražili kule 1 i 2 te dio južnog bedema. Kule su bile približne veličine izgrađene od kamenih blokova, a u zidovima kule 2 konstantirano je prisustvo pravougaone opeke sa pečatom PAS. Posebno zanimljiv je pronalazak tipičnog antičkog posuđa, mortarijuma. Ova posuda je napravljena od prečišćene gline smeđo – crvene boje. Na obodu se nalazio pečat sa natpisom: *AP. VLPI / VLPIARI*. Može se pretpostaviti da se tu radi o imenu majstora koji je napravio mortarijum i najvjerojatnija konstrukcija natpisa je *Ap(pius) Ulpi(us) / Ulpiari(us)*.³⁹⁸ Prema *Ulpus* mortarijum se može datirati u period od II do III stoljeća.

Istraživanje istočnog sektora dovelo je do otkrića građevine I i II. Građevina I (19x18 m) je bila luksuzni objekat od 6 kvadratnih prostorija i jedne manje koja je završavala lučnim zidom. Pri izgradnji ove građevine su korišteni kameni blokovi, a zidovi su dekorisani sa freskama raznoraznih motiva. U pojedinim prostorijama je bio sistem podnog grijanja (hipokaust). Kada je u pitanju građevina II istražen je i otkriven samo njen istočni dio. Sastoji se od 2 niza manjih prostorija i građena je od obrađenog kamena. Zapadno do građevina I i II nalazili su se javni objekti (hram, forum) karakteristični za rimski grad.³⁹⁹

Konzuli, istraživači, palentolozi i antropolozi slučajno ili namjenski dolazili su u Pljevlje i tom prilikom iza sebe ostavili dragocjene bilješke o onome što su zatekli na terenu. Obično su to

³⁹⁷ Ružić, 2013, 30 – 32.

³⁹⁸ Vujović & Cvijetić, 2010, 105 – 112.

³⁹⁹ Ružić, 2013, 32 – 36.

bili rimski spomenici čije su natpise brižljivo bilježili ali i predlagali svoju rekonstrukciju istih. Prošao je određen vremenski period nakon kojeg se naučna javnost ponovno zainteresirala za arheološko nalazište u Kominama. Na značaj ovog lokaliteta su ukazali Cermanović – Kuzmanović i Srejović koji su započeli sa arheološkim istraživanjima koja su rezultirala otkrićem raznovrsnog arheološkog materijala. Imajući na umu značaj ovog lokaliteta pojedine institucije su 2007. i 2008. godine pružile pomoć kako bi se nastavilo ispitivanje ovog nalazišta. Neophodno je da se i dalje nastavi istraživanje u vremenu koje slijedi kako bi se u konačnici moglo doći do odgovora na pitanja koja su još uvijek nerazjašnjena.

VII. 5 Rimski spomenici iz Pljevlja

Kulturno – historijski spomenici predstavljaju svjedočanstvo prošlih vremena i pomažu u rekonstrukciji prošlosti. Područja koja su bila pod vlašću Rimljana karakteristična su po brojnim nalazištima. Takav je slučaj i sa Pljevljima sa čije šire teritorije potiče izvjestan broj spomenika iz perioda rimske uprave. Jedan od zanimljivih nalaza su skulpture lavova za koje se pretpostavlja da su postavljanjem na nadgrobni spomenik imali za cilj zaštitu groba. Patsch je zabilježio spomenik na kojem je predstavljen lav u ležećem položaju (slika 11). Pored spomenutog nalaza, pronađena je još jedna predstava lava čiji je torzo sačuvan.⁴⁰⁰

Fragmenti cigla koji su pronađeni u Pljevljima naveli su Patscha na pretpostavku da su tu postojale ciglane koje su morale zadovoljiti potrebu stanovništva. Na jednom odlomku su zabilježena slova *P.A(...ius) S(...)*, dok su na drugom slova *ME*.⁴⁰¹ U ranijim poglavljima je već spomenuto kako je brdo Sv. Ilije svojevrsni izvor mnogobrojnih rimskih spomenika. Spomenici su korišteni kao građevinski materijal pa je tako nemali broj njih uzidan u crkvu, štalu i druge objekte na prostoru ovog brda. To su ara od vapnenca, ploče od vapnenca, ulomci crne ploče i slično.⁴⁰² Posebno su značajni iz razloga što natpisi koji su uklesani na njima otkrivaju određene informacije i spominju dužnosnike municipija, vijeće dekuriona, pokojnike. Ono zbog

⁴⁰⁰ Patsch, 1894, 470; Patsch, 1909, 130 – 131; Gugolj, 1999, 30.

⁴⁰¹ Patsch, 1909, 131 - 132.

⁴⁰² Patsch, 1894, 477 – 484.

čega su izrazito dragocjeni jeste što mogu poslužiti za izučavanje i karakterizaciju imena, kako ilirskih tako i rimskih, keltskih i tračkih.

U Starom Pljevlju je pronađen kip ženske glave koja je mlađih godina (slika 12). Na sebi je imala stolu, kosa joj je bila valovita i podijeljena. Njeno lice je ozbiljno, a glava joj je okrenuta blago ka desnoj strani.⁴⁰³ Na osnovu ovog kipa može se govoriti o nošnji, odnosno o tome koje su odjevne predmete ovog perioda nosile žene kao i kakve su im bile frizure.

Pored toga, zabilježen je i veliki broj nadgrobnih spomenika jer je poznato da su se stanovnici municipija sahranjivali u dvije nekropole. Rijedak je slučaj da su spomenici upotpunosti sačuvani, obično se radi o odlomcima. Posebno je znatan broj nadgrobnih ploča.⁴⁰⁴ Iz nekropole I je nadgrobna stela koja je iskopana 1972. godine, odlomak ploče od krečnjaka je iskopan iste godine i prema pretpostavci Cermanović – Kuzmanović je služio kao poklopac, kao i manji odlomak stele od laporca.⁴⁰⁵ Žrtvenici koji su pronađeni u Kominama obično su bili korišteni u građevinske svrhe.⁴⁰⁶ Važno je napomenuti da su do sada otkriveni epigrafski spomenici sa prostora koji je pripadao *municipium S* objavljeni u korpusu epigrafske građe Crne Gore, *Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro*, autora Jovana J. Martinovića.⁴⁰⁷ Objavljivanje navedene publikacije u mnogome će olakšati budućim istraživačima koji su svom naučnom izražaju usmjereni na istočni dio rimske provincije Dalmacije.

Svjedočeci o prošlosti, spomenici otkrivaju različite aspekte života u ovom rimskom municipiju. Pružaju informacije o religiji, kulturi i ekonomiji *municipiuma S*, ali su važni i za proučavanje imena s ciljem ustanovljenja njihovog porijekla.

⁴⁰³ Patsch, 1909, 123 – 124.

⁴⁰⁴ Patsch, 1912, 125.

⁴⁰⁵ Mirković, 2013, 110 – 111.

⁴⁰⁶ Patsch, 1894, 468 – 477.

⁴⁰⁷ Više : Martinović, 2011.

VIII. ISTOČNOBOSANSKA RUDARSKA OBLAST

Rimska provincija Dalmacija je bila izuzetno bogata rudama, a svjesni tog bogatstva bili su Rimljani koji su nastojali maksimalno iskoristiti taj potencijal. Svoj interes Rim usmjerava na rudnike u Dalmaciji u vremenu kada su rudnici u drugim dijelovima Carstva bili iscrpljeni. Nalazišta ruda za vrijeme rimske vlasti u Bosni i Hercegovini se mogu podijeliti na tri oblasti: sjeverozapadnu, srednjobosansku i istočnobosansku. Istočnobosanska rudarska oblast je obuhvatala današnje krajeve istočne Bosne i Podrinje.⁴⁰⁸

Car Vespazijan je za vrijeme svoje vladavine izvršio reformu koja je definirala odnos rimske države prema rudnicima. Organizirali su rudnički distrikti koji se sastojali iz tri različite jedinice: *vicus metalli*, *metallum* ili *metalla* i *territorium metalli*.⁴⁰⁹ Svaki rudarski distrikt je imao utvrđene granice i bio je u okviru carskog posjeda. Unutar rudničke teritorije upravna i sudska vlast su bile u rukama prokuratora.⁴¹⁰ Razvoj Domavije je bio uvjetovan rudnim bogatstvom kojim se odlikovao taj prostor. Za razliku od Domavije, *municipium Malvesiatium* nije raspolagao tim bogatstvima te stoga nikada nije stekao popularnost i razvoj kao *Domavia*. U vrijeme ratova se javlja potreba za oružjem i novcem koji bi te iste finansirao. Zbog toga pojedini carevi usmjeravaju svoju pažnju na rudnike u Dalmaciji i Panoniji. To je posebno vidljivo za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana koji su se naročito zanimali za rudnike srebra.⁴¹¹ O tome prije svega svjedoči numizmatika, odnosno rudnički novci koji su kovani u doba pomenutih careva.⁴¹²

⁴⁰⁸ Pašalić, 1954, 49 – 60; Škegro, 1999, 60.

⁴⁰⁹ Šajin, 2014, 108.

⁴¹⁰ Dušanić, 1980, 40.

⁴¹¹ Škegro, 1991, 104.

⁴¹² Poznat je Trajanov bakreni novac sa legendama *Metalli Pannonici*, *Metalli Ulpiani*, *Metalli Ulpiani Delmatici* (dvije varijante) i *Metall(i) Ulpiani Pann(onici)*. Međutim, ne može se sa sigurnošću tvrditi za koje rudnike je bio emitiran. Jedan primjerak je pronađen na Ilidži što upućuje na to da je rudnički novac cirkulirao i u unutrašnjosti Dalmacije. Njegov nasljednik Hadrijan je nastavio sa istom praksom. Hadrijanov rudnički novac sa legendom *Metal(lis) Delm(aticis)* koji je na aversu imao glavu Dijane i Marse je bio namijenjen rudnicima u Dalmaciji. Kako je božica Dijana bila personifikacija rudnika srebra, Hadrijanov novac *Metal. Delm.* na osnovu toga bi se mogao atribuirati rudnicima srebra na Drini. Bojanovski, 1982, 96 – 97; Škegro, 1995, 175.

Epigrafski spomenici ukazuju na to da su rudnici srebra u Podrinju bili organizirani u sklopu dalmatinskog i panonskog rudničkog distrikta pod upravom dvojice prokuratora do vremena Marka Aurelija kada dolazi od ujedinjenja rudarske uprave.⁴¹³ Naime, do vladavine spomenutog cara Domavija je bila najprije središte samo za prokuratora nadležnog za rudnike srebra u provinciji Dalmaciji. Dokaz za to je natpis iz Lutvinog Hana kod Bratunca na kome se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*, a na prostoru Alžira, Turske i Srbije pronađeni su spomenici na kojima se spominju prokurator rudnika srebra Panonije.⁴¹⁴ Tekst spomenika na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum* je sljedeći :

1. ----- *procuratori] arg(entariarum) Del-/matica[rum --- qui ob honorem] magistratus / dena[rios --- et ---]o filio dec(urioni) col(oniae) Sir-/mi(ensium) flamine [--- qui vixit] annis XXII mensi-⁵/bus II Aelia T[--- marit]o et filio karissi-/m[is bene? merentibus? ---? fe]cit.⁴¹⁵*

VIII.1 *Procuratores metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*

Organizacija rudnika u Panoniji i Dalmaciji je izvršena u vrijeme Marka Aurelija kada su svi rudnici objedinjeni i stavljeni pod upravu *metalla Pannonicorum et Delmaticorum* na čelu sa upraviteljem. Nije u potpunosti poznato kada je tačno reformirao upravu ali se pretpostavlja da se to dogodilo u periodu od 161. do 169. godine.⁴¹⁶ Poznata su imena trojice prokuratora koji su bili na čelu ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije. Prvi prokurator ovih rudnika je bio Tiberije Klaudije Prokul Korelijan (*Tiberio Claudio Proculo Corneliano*). On se spominje na natpisu koji je pronađen u Alžiru (Lambezis).

1.Ti(berio) Cl(audio) Proculo Corneliano praef(ecto) coh(ortis) II Bra(carum) / trib(uno) coh(ortis) mil(liariae) Ael(iae) Dacor(um) / praef(ecto) al(ae) Sulpiciae / proc(uratori)

⁴¹³ Dušanić, 1980, 49; Hirt, 2010, 139; Veletovac, 2014, 114; Šajin, 2014, 112.

⁴¹⁴ AE 1948, 0243 = CIL 03, 12739; CIL 03, 12740. (B) = ILJug I, 0083; AE 1958, 0156 = AE 1961, 0227 = AE 1960, 0245; 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866; AE 1905, 0152 = ILS 9019 = IMS 2, 069; Dušanić, 1977, 86; Šašel (ILJug I, 0083); Hirt, 2010, 139; Veletovac, 2014, 114 – 115; Šačić, 2016, 265 – 266.

⁴¹⁵ CIL 03, 12739 = CIL 03, 12740. (B) = AE 1948, 0243 = ILJug I, 0083; Sergejevski, 1940, 23 - 26 Bojanovski, 1988, 198; Mesihović, 2011c, 169 – 170; Šačić, 2016, 309 – 311.

⁴¹⁶ Veletovac, 2014, 115.

*provinc(iae) Syriae ad rationes putandas⁵ / proc(uratori) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum / proc(uratori) kalend(arii) Vegetiani in Hisp(ania) item ad dilectum cum Iulio Vero per Italiam tironum II leg(ionis) Italicae / proc(uratori) regionis Thevestinae / proc(uratori) III p(ublicorum) A(fricae) Inventus Aug(usti) tabul(arius) leg(ionis) III Aug(ustae).*⁴¹⁷

Dolazi do bržeg razvoja Domavije nakon što je izabrana za administrativno središte ovih rudnika. Pored toga, njen geografski položaj je doveo do toga da je ona imala ulogu mjesta na kojem su se odvijali svi poslovi vezani za rudarstvo. Mogući nasljednik Tiberija Klaudija Prokula Kornelijana na toj poziciji bio je rimski vitez koji se spominje na natpisu pronađenom u mjestu Kamen kod Glamoča.⁴¹⁸

*2.[summae integrit]atis praecipu[ae libe]/[ralitatis] magn(a)eque in[nocentiae] / [donis militari ?]bus (donato) equo (publico ornato) et dil[ectissi]/[mo -]ntio princ(ipi) m[unicipii]⁵ / [-omni]bus honori[bus in re]/[publica sua f]uncto ex pro[tectore]/[procuratoris me]talloru[m prov.] / [Pann. et Dalm -]a[-].*⁴¹⁹

Titula *procurator metallorum Pannonicurom et Dalmaticorum* se javlja na natpisu podignutom u čast Lucija Domicija Erota. Na osnovu tog natpisa poznato je da se administrativno središte svih rudnika Panonije i Dalmacije nalazilo upravo u Domaviji.

*3.L(ucio) Domitio / {I} Eroti vi-/ro ex eques-/tribus tur⁵-/mis egregio / procuratori / metallorum / [P]annon(iorum) / [et] Delmat(orum). Mi-¹⁰/[r]ae integritatis / [e]t bonit[a]tis / M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus / v(ir) e(gregius) ducen(arius) amico / praestan[tissimo].*⁴²⁰

Škegro je mišljenja da bi se među upravitelje rudnika opravdano trebao svrstati Marko Aurelije Rustik koji se također spominje u navedenom natpisu. Prema njemu, tome indirektno u prilog govori njegova bliskost sa L. D. Erotom, boravak u Domaviji i visok platni razred

⁴¹⁷ *CIL III*, AE, 1956, p.123, (Lambaesis); Bojanovski, 1982, 103; Škegro, 1999, 78.

⁴¹⁸ Sergejevski, 1927, 260; Bojanovski, 1988, 235, nap.18; Škegro, 1999, 78, 96.

⁴¹⁹ *ILluc III*, 1655.

⁴²⁰ *CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B); Bojanovski, 1981, 180; Bojanovski, 1982, 103; Škegro, 1998, 97; nap. 37; Mesihović, 2011c, 164 – 165; Šaćić, 291 – 293.

(*ducenarius*).⁴²¹ Veletovac pretpostavlja da je L. D. Erot zapravo posljednji upravitelj objedinjenih rudnika Dalmacije i Panonije, dok M. A. Rustik bio prvi prokurator izdvojenih argentarija za ove provincije.⁴²²

VIII.2 *Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*

Marka Aurelija je nakon smrti na prijestolju naslijedio njegov sin Komod. Vođeni ratovi su prouzrokovali novu finansijsku krizu, a novi car se odlučio na reformu rudarstva u Iliriku. Rezultat tih reformi je bio da je uprava za panonsko – dalmatinske rudnike srebra tada izdvojena od uprave za rudnike željeza (*ferrariae*). Prokurator su dalje bili zaduženi za upravljanje rudnicima srebra u Panoniji i Dalmaciji, dok su rudnici željeza obje provincije davani u zakup. To potvrđuje votivni žrtvenik iz Ljubije kod Prijedora, posvećen Majci Zemlji (*Terra Mater*) podignut za zdravlje Gaja Julija Agathopa zakupca (rudnika) željeza. Spomenik se datira u 201. godinu odnosno u vrijeme vladavine Septimija Severa.⁴²³ Zvanična titula prokuratora za rudnike srebra je bila *procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*.

U prvoj polovini Komodove vladavine kao potencijalni prokurator za rudnike srebra i olova navodi se Sekst Baj Pudens. Oštećeni natpis koje je pronađen u Rimu je izazvao neslaganja. Prema restituciji natpisa koji je ponudio Domaszewski spomenuti Sekst Baj Pudens je prvobitno obavljao funkciju prokuratora Aavgusta za regionalne alimentacione fondove. Nakon toga on je imenovan na dužnost prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije.⁴²⁴ Zbog oštećenosti natpisa vrlo teško je sa sigurnošću tvrditi da je Sekst Baj Pudens bio prokurator rudnika srebra, ali svakako da je ta mogućnost i dalje otvorena.

1.[-] Bai[o- / proc(uratori) Aug(usti) prov(inciae)] Belg[icae ei duarum Germaniarum – curatori col(oniae)] Cl(audiae) Tingi / vel / Tingi[tanae – proc(uratori) Aug(usti) prov(inciae)]

⁴²¹ Škegro, 1998, 97 – 98.

⁴²² Veletovac, 2014, 115.

⁴²³ *Terrae / Matri / [s]acrum / pro salut[e] / C(ai) Iul(i) Aga-/thopi con(ductoris) / ferrar(iarum) / Callimo[r]-/plus vil(icus) ¹⁰/ v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma[i](as)] / [Muc]iano et Fabian[o co(n)s(ulibus)]* (ILJug II, 779 = AE 1973, 0411; Imamović, 1977, 422; Bojanovski, 1988, 280, nap. 9; Bojanovski, 1999, 142; Mesihović, 2011c, 338 – 339; Šaćić, 2016, 192 – 195.

⁴²⁴ Šajin, 2014, 127 – 128.

Pann[oniae superioris ⁵/ vel / inferioris / vel / pro(uratori) Aug(usti) argentariarum] Pann[oniarum et Dalmatiarum - proc(urator) Aug(usti) alimentorum / vel ¹⁰/ XX hereditatum per Apuliam Calabriam Lucaniam B]rut[tios - J].⁴²⁵

Dužnost prokuratora za rudnike srebra Panonije i Dalmacije obavljao je Klaudije Ksenofont.⁴²⁶ Njegovo ime je zasvjedočeno na natpisu koji je pronađen u Efesu (Turska). Spomenuti natpis ne otkriva u kojem mjestu se nalazilo administrativno središte prokuratora, međutim to je najvjerojatnije bila *Domavia* zbog značaja rudnika srebra.

2.Ti(to) Cl(audio) T(iti) f(ilio) Papria / [X]enophonti / [pro]c(urator) Aug(usti) ad bona co-/ [ge]nda in Africa proc(urator) ⁵/ [p]rovinc(iae) Asiae subpraef(ecto) / annonae Urbis proc(urator) Illyri-/ci per Moesiam inf(eriorem) et Dacias / tres proc(urator) argentariarum Pan-/noniarum et Dalmatiarum ¹⁰/ proc(urator) Daciae Apulensis proc(urator) / in Aegypto ad epistrategiam / [s]eptem nomorum et Arsinoitum / proc(urator) viarum Urbis / Salvianus Aug(usti) n(ostri) vern(a) dis-/pensator rationis extraord(inariae) ¹⁵/ provinc(iae) Asiae.⁴²⁷

VIII.3 Rudarstvo u doba dinastije Severa

Dinastija Severa je Rimskim carstvom vladala u periodu od 193 do 235. godine nove ere. U vrijeme ove dinastije prostor današnje Bosne i Hercegovine je doživio veliki procvat, naročito na polju ekonomije. Posebno razvijena grana privrede je bila rudarstvo gdje su Severi uslijed teške finansijske krize nastojali povećati priliv srebra u carsku blagajnu. Osnivaču ove dinastije, Septimiju Severu, podignuta su dva počasna natpisa u Skelanima⁴²⁸ i Domaviji⁴²⁹. Razlog

⁴²⁵ *CIL*, XIV 289 = *CIL* VI ,31870; Škegro, 1999, 82; Šajin, 2014, 127 – 128.

⁴²⁶ Bio je zadužen za određene poslove u provinciji Africi, snadbijevanje Rima žitom, upravitelj Donje Mezije. S obzirom na značaj njegovih funkcija koje je obavljao prije dolaska na mjesto prokuratora rudnika srebra i olova Panonije i Dalmacije može se zaključiti da su spomenuti rudnici za Carstvo imali veliki začaj. Bojanovski, 1982, 104; Škegro, 1998, 99.

⁴²⁷ *CIL* III, 6575 = *CIL* III, 7127; Škegro, 1999, 81; Hirt, 2010,135

⁴²⁸ *CIL* III, 14219,16; Patsch, 1907, 440 441; Bojanovski, 1982, 99 - 101; Bojanovski, 1988, 178, nap. 13; Bojanovski, 1999, 137.

podizanja ovih spomenika u rudarskim oblastima treba tražiti u brizi rimske administracije za rudnike. Godine 202. Septimije Sever je boravio u Sirmijumu a javljaju se pretpostavke da je možda tom prilikom posjetio Skelane i Domaviju. Bojanovski je mišljenja da upravo spomenuti natpisi navode na zaključak da je Septimije Sever posjetio istočnu Bosnu, prije svega zbog značaja rudnika na ovom prostoru za carsku blagajnu.⁴³⁰

Prokurator koji su za vrijeme Septimija i njegovih nasljednika upravljali rudnicima su nosili titulu *procuratores Augusti (carski upravitelj ili procuratores argentariarum (upravitelj rudnika srebra)*). Od tog vremena pa nadalje u njihovoj tituli nije bilo provincijske odrednice. Dušanić je smatrao da je u pitanju bila praksa skraćivanja titula koja je bila običaj kada su se natpisi podizali na teritoriji samog distrikta, za razliku od natpisa koji su podizani u raznim dijelovima Carstva.⁴³¹

Krajem Septimijeve vladavine prokurator je bio Gaj Julije Silvan Melanion čije se ime pojavljuje na natpisima. Jedan od takvih natpisa pronađen je u Domaviji koja je bila rudarsko središte. Na tom položaju je ostao sve do kraja vladavine cara Karakale. Funkciju prokuratora je obavljao i u drugim provincijama Rimskog carstva.⁴³²

*3.C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po-/m[o]nali [---]VR om⁵-
/nibus eq[ue]s[tri]-/bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]RC per
provin(cias)¹⁰/ XXIII proc(ratori) Augu(sti) / [ra]tionis [---] / [---]RCIIRO / [pr]oc(uratori) O[
--]¹⁵/ [-----] / [---]IC[---] / [patrono] muni[cipii] / [Do]maviano(rum)20/ [---]NI I[---]E / [---]
patrono / [---] provinc(iae) / [---]V[---].⁴³³*

Nakon ubistva cara Karakale na prijestolje je došao Makrin. Za vrijeme njegove kratkotrajne vladavine kao prokurator rudnika srebra Panonije i Dalmacije pojavljuje se Valerije Super. Na području Domavije su pronađena dva natpisa u kojima se spominje njegove ime ali iz

⁴²⁹ *CIL III*, 12726; Radimsky, 1891,14 – 15; Radimsky, 1892:1-2, sl. 1; Bojanovski, 1988, 195 – 196, Mesihović, 2011c, 176 – 177.

⁴³⁰ Bojanovski, 1972, 42 – 43; Bojanovski, 1999, 169.

⁴³¹ Dušanić, 1977, 87.

⁴³² Radimsky, 1891, 14 – 15; Imamović, 1977, 412 – 413.

⁴³³ *AE* 1893, 0129. (B) = *CIL III*, 12732. (B)); Radimsky, 1891,14 – 15; Imamović, 1977, 412 – 413,sl. 179; Bojanovski, 1988, 196; Abascal & Alföldy, 1998, 159 – 160; Mesihović, 2011c, 161 – 162.

perioda različitih careva. Godine 218. insistirao je da se obnovi *macellum* (gradska tržnica) koja je nastradala u požaru pod nepoznatim okolnostima.⁴³⁴ Da je bio inicijator raznih aktivnosti u Domaviji pokazuje natpis iz vremena vladavine cara Heliogabala (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, 218 – 222. god. n. e.). Valerije Super se zalagao za poboljšavanje snadbijevanja vodom termi u Domaviji.⁴³⁵

Eksploatacija rudnika u istočnobosanskoj rudarskoj oblasti i činjenica da je Domavija bila administrativno središte za rudnike Panonije i Dalmacije dovela je do razvoja grada. Dolazi do promjene njenog statusa kada postaje municipij. U cast Aleksandra Severa⁴³⁶ i čast njegove majke Julije Mameje⁴³⁷ podignuta su dva spomenika od strane carskog prokuratora za rudnike srebra Julija Tacitijana. Prema Škegri, Julija Tacitijana na poziciji prokuratora za rudnike srebra naslijedio je izvjesni Marko Arije [-]nian.⁴³⁸

U doba vladavine cara Gordijana III (*Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus*, 238 – 244. god. n. e.) susreće se prokurator rudnika srebra nepoznatog imena. On je 238. godine u Domaviji podigao žrtvenik Jupiteru i Geniju mjesta za carevo zdravlje.⁴³⁹ Godine 274. na natpisu se spominje posljednji imenom poznati prokurator Aurelije Verekund koji je službovao u vrijeme cara Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*, 270 – 275. god. n. e.). Bio je zaslužan za obnovu termi u Domaviji.⁴⁴⁰ Krajem četvrtog vijeka su rudnici prestali sa organiziranom proizvodnjom ali je ona i dalje egzistirala na lokalnom planu. Prema Bojanovskom proizvodnja nikada nije u potpunosti prestala i to je omogućilo njenu obnovu u

⁴³⁴ *CIL III*, 8363b = *CIL III*, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL III*, 12733; Bojanovski, 1982, 102; Bojanovski, 1988, 194 - 195; Mesihović, 2011c, 173 - 174; Šaćić, 2016, 295 – 296.

⁴³⁵ *AE* 1893, 0130b = *CIL III*, 12734; Bojanovski, 1982, 102; Bojanovski, 1988, 195, Mesihović, 2011c, 172; Šaćić, 2016, 296 - 297.

⁴³⁶ *CIL III*, 8359; Radimsky, 1891, 7 – 8; Patsch, 1914, 181, nap. 1; Bojanovski, 1988, 196.

⁴³⁷ *CIL III*, 8360; Radimsky, 1891, 7 – 8; Patsch, 1914, 181, nap. 1; Bojanovski, 1988, 196, nap. 19.

⁴³⁸ *CIL III*, 12725; Škegro, 1998, 101.

⁴³⁹ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loc[i] / pro salute I[mp(eratoris)] / M(arci) A(ntonini) G(o[r])⁵/diani Pii Fel(icis) / Aug(usti) N[---]M[---]/[-]A[---]tus v(ir) e(gregius) / proc(urator) eius / [---]V[---] 10/ [-----]? (*CIL III*, 12724; Radimský, 1891, 5; Imamović, 1977, 382, Bojanovski, 1982, 102; Mesihović, 2011c, 163; Šaćić, 2016, 285 – 286.*

⁴⁴⁰ *[[[Imp(eratore) Caes(are) L(ucio)] D(o)m[iti]o [Au]re[li]ano [Au]g[usto]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum⁵ / vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re -/formare curavit (*AE* 1893, 0131. (B) = *CIL* 03, 12736; Radimský, 1892, 16; Bojanovski, 1982, 102; Bojanovski, 1988, 201; Mesihović, 2011c, 175 – 176; Šaćić, 2016, 304 – 305).*

srednjem vijeku.⁴⁴¹ Dakle, proizvodnja je i kasnije nastavljena ali nikada nije dosegla nivo kakav je bio u III stoljeću. Može se pretpostaviti da je rudarstvo bilo aktivno tokom ostrogotske i istočnorimske uprave u VI stoljeću. Kao argument za to Veletovac navodi da je jedan od zadataka kasnoantičkih utvrđenja bio da štiti rudarske bazene u unutrašnjosti Dalmacije.⁴⁴²

Na kraju se može zaključiti da je eksploatacija rudnika u istočnobosanskoj rudarskoj oblasti vremenom počela opadati zbog iskorištenosti rudnih potencijala, ali je proizvodnja vjerovatno bila usmjerena na lokalne potrebe. Prošla je kroz tri faze svog administrativnog razvoja. Do vremena Marka Aurelija Domavija je bila centar za rudnike srebra provincije Dalmacije, a za vrijeme ovog cara je bila središte objedinjene uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Od Komodovog vremena ona je središte rudarske uprave za rudnike srebra Dalmacije i Panonije. Carski prokurator su vodili računa o obnovi građevinskih objekata (javno kupatilo, gradska tržnica) a potvrde za to se nalaze na natpisima pronađenim u Domaviji i Skelanima. Domavija je najbolji primjer toga kako rudnici imaju utjecaj na razvoj produkcija u čijoj se neposrednoj blizini nalaze.

VIII. 4 Obim rudarske djelatnosti

Obim proizvodnje ruda u istočnobosanskoj rudarskoj oblasti nije bio jednak u različitim vremenskim periodima. Svoj vrhunac eksploatacija je doživjela u III stoljeću. Na spomenutoj teritoriji egzistirala su nalazišta olova, olova – cinka i bakra, a najznačajnija rudišta bila su olovno – cinkana srebronosna kod Srebrenice.⁴⁴³ Iz ovog podatka proizilazi zaključak da su Rimljani eksploatirali pored srebra, olovo i bakar. Najbogatija nalazišta su se nalazila na planinama Kvarc, Staroglavica i Ludmer, između Jadra i Drine.⁴⁴⁴

U istočnobosanskom rudarskom distriktu rudnici su se nalazili na obroncima planine Kvarc, Lisac i Podlisac, na brdima iznad Gradine i Sasa, uz Majdanski potok, Mutnjači, Suhom

⁴⁴¹ Bojanovski, 1988, 201.

⁴⁴² Veletovac, 2017, 64.

⁴⁴³ Pašalić, 1954, 60.

⁴⁴⁴ Škegro, 1999, 60.

Rastiku, Krivom Brijegu, Ajžlici, Guberu, Vitlovcu, Olovini, Potočarima itd.⁴⁴⁵ U periodu između 1951 do 1960. godine inženjer Mehmed Ramović je ispitivao obim rudarske djelatnosti u Srebreničkom kraju. Došao je do zaključka da se tokom rimskog perioda i srednjeg vijeka izvadilo 800. 000 tone ruda, od čega preko 50 .000 tona otpada na olovo i preko 120 tona na srebro.⁴⁴⁶ Dobijene cifre svjedoče o obimu rudarske aktivnosti u periodu rimske vladavine i srednjeg vijeka. Međutim, u budućnosti bi se istraživanja mogla skocentrirati samo na rimski period kako bi se dobile preciznije brojke o izvađenoj rudi. Taj proces istraživanja svakako olakšava način rada rimskih rudara koji se svakako razlikuje od načina rada Sasa u srednjem vijeku.

⁴⁴⁵ Imamović, 2002, 15.

⁴⁴⁶ Ramović, 1960, 39.

IX. RELIGIJSKA SLIKA

Religija kao organiziran sistem vjerovanja predstavlja veoma bitan izvor za izučavanje migracijskih tokova na području istočnog dijela provincije Dalmacije u rimsko doba. Ovi prostori su zbog svog prirodnog bogatstva, prije svega zbog rudnih nalazišta, bili veoma privlačni strancima koji su zbog toga privremeno ili trajno naseljavali spomenutu teritoriju. Kako su dolazili iz različitih krajeva oni su stoga štovali i različita božanstva. To je glavni razlog zbog čega je na ovom području bio prisutan širok spektar različitih kultova. Kao dominantna božanstva se javljaju rimska i orijentalna.

IX.1 Omiljena domaća božanstva kod Ilira

O domaćim božanstvima koja su štovana kod Ilira je poznato svega malo informacija. Na osnovu spomenika poznato je da su Silvan i Dijana omiljeni par božanstava kod Ilira. To se dovodi prije svega u vezu sa njihovim karakterom, odnosno onim čega su bili zaštitnici. Pored njih, poznata su domaća božanstva koja se više vezuje za lokalne prostore negoli za svo ilirsko područje. Također, tu su prisutna i pojedina božanstva čija su imena ostala nepoznanica i dan danas. Silvan i Dijana nisu jedina domaća božanstva koja su štovana, tu su još Medaur, Bind, Vidasus, Thana itd.⁴⁴⁷ U istočnom dijelu provincije Dalmacije domaća božanstva su bila zapostavljena u odnosu na rimske, orijentalne i grčke kultove.

IX.2 Kultovi na prostoru istočnog dijela provincije Dalmacije

IX. 2.1 Rimski kultovi

Sa dolaskom Rimljana na ova područja dolaze i rimski kultovi. U istočnom dijelu provincije Dalmacije dominiraju rimska i orijentalna božanstva više nego na bilo kojem području. To se može dovesti u vezu sa rudnim bogatstvima istočne Bosne koja su privlačila mnoge strance. Na

⁴⁴⁷ Imamović, 1977, 54.

prvom mjestu kao nosioci rimskih kultova se javljaju trgovci i vojnici. Također, može se dovesti u vezu sa bržom romanizacijom ovog područja negoli je to bio slučaj sa ostalim dijelovima provincije. To je možda i glavni razlog zbog kojeg se domaća božanstva tu javljaju u mnogo manjem broju nego na drugim lokacijama.

Najštovanije božanstvo u istočnom dijelu provincije Dalmacije jeste Jupiter, a tome u prilog ide činjenica da je upravo na tom području pronađen najveći broj spomenika posvećenih samostalnom kultu pomenutog božanstva. Jupiter je bio rimsko vrhovno božanstvo a samim tim i dio službenog kulta. Naročito je obožavan u Skelanima, Srebrenici, Rogatici, Užicama, Požegi i Pljevljima.⁴⁴⁸

<i>Mjesto</i>	<i>Karakteristike spomenika</i>	<i>Natpis</i>
Domavia	Žrtvenik iz Domavije je visok 0, 68, u sredini debeo 0, 27 i širok 0, 32 m. ⁴⁴⁹	<i>I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / sacr(um) / iici[---]ia/ nus.</i> ⁴⁵⁰
Domavia	Ara od vapnenca je visoka 0, 93, široka 0, 30 i debljine 0, 20 m. ⁴⁵¹	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Maximus / Magali / v(otum) s(olvit) l(ibens) /5 m(erito).</i> ⁴⁵²
Skelani	Žrtvenik od krečnjaka, bez prevelikog oštećenja. ⁴⁵³	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Aemi/lius Inge/nuus mil(es) /5 leg(ionis) XI Cl(audiae) / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / votum / s(olvit) l(ibens) m(erito).</i> ⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ Iz Skelana je devet votivnih spomenika posvećenih ovom kultu. Sedam spomenika Jupiteru je postavljeno u Pljevljima, a šest u Užicama. U Srebrenici, Rogatici i Požegi se javljaju po četiri. Zotović, 2002, 48.

⁴⁴⁹ Sergejevski, 1930, 162 – 163.

⁴⁵⁰ *ILJug III*, 1520 .

⁴⁵¹ Imamović, 1977, 366 – 367.

⁴⁵² *ILJug II*, 620.

⁴⁵³ Bojanovski, 1967, 41 – 42; Imamović, 1977, 370 – 373.

⁴⁵⁴ *ILJug III*, 1524. (B).

Skelani	Žrtvenik jednostavno izrađen, bez ukrasa. ⁴⁵⁵	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Fl(avius) Alba[n(us)] / v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito).</i> ⁴⁵⁶
Rogatica	Ara od vapnenca visine 0, 43, širine 0, 35 te debljine 0, 36 m. ⁴⁵⁷	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Ulp(ius) / [Apo]llo[dorus]...</i> ⁴⁵⁸
Rogatica	Ara od vapnenca sa visokim podnožjem. ⁴⁵⁹	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) / Clemens / Ilvir /5 v(otum) l(ibens) s(olvit).</i> ⁴⁶⁰

Natpisi posvećeni samostalnom kultu Jupitera sa područja Srebrenice, Skelana i Rogatice

<i>Mjesto</i>	<i>Karakteristike spomenika</i>	<i>Natpis</i>
Užice	/	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aurelia / Zaca / libens /5 pos(uit).</i> ⁴⁶¹
Užice	/	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Part(h)ino / C(aius) Iul(ius) Rufus / trib(unus) coh(ortis) I mil(liariae) / Delm(atarum) pro sal(ute) /5 [[.....]] / [[...]]]I l(ibens) p(osuit) .</i> ⁴⁶²
Pljevlja	/	<i>I(ovi) O(ptimo) M(a)x(imo) Fulguratori) / M(arcus) Aemil(ius) / Antonius / Ilvir /5 l(ibens) p(osuit) .</i> ⁴⁶³

⁴⁵⁵ Bojanovski, 1967, 41 – 42; Imamović, 1977, 370 – 373.

⁴⁵⁶ Mesihović, 2011, 239 – 240.

⁴⁵⁷ Patsch, 1910, 202; Imamović, 1977, 374 – 375

⁴⁵⁸ *ILJug III*, 1569 = *ILJug II*, 623.

⁴⁵⁹ Bojanovski 1988, 173.

⁴⁶⁰ *CIL III*, 8366 (p 2127) = *ILJug III*, 1566.

⁴⁶¹ *CIL III*, 12718 (p 2328,116) = *ILJug III*, 1511

⁴⁶² *CIL III*, 8353 (p 2328,117) = *ILJug III*, 1503,

⁴⁶³ *CIL III*, 6342 = *CIL III*, 8304 = *ILJug III*, 1699,

<p style="text-align: center;">Pljevlja</p>	<p style="text-align: center;">/</p>	<p style="text-align: center;"><i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo) s(acrum) / P(ublius) Ael(ius) Fusci/nus mil(es) leg(ionis) / I ad(iutricis) b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / 5 Imp(eratore) L(ucio) Sept(imio) Severo / Pert(inaci) Aug(usto) et Albi(no) Caes(are) / co(n)s(ulibus) v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit) .⁴⁶⁴</i></p>
--	--------------------------------------	---

Natpisi posvećeni samostalnom kultu Jupitera sa područja Užica i Pljevlja

Kulturna zajednica Kapitolijske trijade (Jupiter – Junona – Minerva) je također bila štovana u ovom dijelu provincije. Sa čitavog područja današnje Bosne i Hercegovine su poznata samo dva spomenika sa posvetom vrhovnoj rimskoj trojci. U istočnom dijelu Dalmacije je pored dva navedena spomenika iz BiH poznat još jedan koji potječe iz Bajine Bašte, odnosno današnje Srbije. Imamović pretpostavlja da se ako ne u Skelanima, onda u Domaviji nalazio hram koji je posvećen spomenutoj trijadi. To potkrepljuje činjenicom da je upravo na tom prostoru pronađen znatan broj spomenika podignutih u čast Jupitera, koji je predstavljao sinonim kapitolijske trijade.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ CIL III, 13847

⁴⁶⁵ Imamović, 1977, 134.

<i>Mjesto</i>	<i>Karakteristike spomenika</i>	<i>Natpis</i>
Skelani	Ulomak visine 1, 03, širine u struku 0, 45, debljine 0, 39 m. ⁴⁶⁶	<i>I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / I(unoni) M(inervae) Fl(avius)[---] / [--]av[---] b(ene)ff(iciarius)? co(n)s(ularis)? / 5 [l]eg(ionis) X[---] / (centurio)(?) leg(ionis) X[---] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].⁴⁶⁷</i>
Skelani	Ara od krečnjaka koja je oštećena. Oblik kocke. ⁴⁶⁸	<i>[Io]vi Iuno/ni Miner/vae M(arcus) Ulp(ius) / Canius be(ne)ff(iciarius) / 5 co(n)s(ularis) leg(ionis) I ad/iut(ricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).⁴⁶⁹</i>
Bajina Bašta	/	<i>I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [I]uno[ni] / Minerv[ae] / [...] Ael(ius) Aper / 5 [b(ene)]ff(iciarius) co(n)s(ularis) / l(ibens) m(erito).⁴⁷⁰</i>

Natpisi iz istočnog dijela provincije Dalmacije posvećeni Kapitoliskoj trijadi (Jupiter – Junona – Minerva)

Posebnost ovog kraja su i kultne zajednice Jupiter – Mars, Jupiter – Junona i Jupiter – Genije. Dva spomenika sa pomenom zajednice Jupiter – Mars su iz Skelana.⁴⁷¹ Jupiter i Mars su dva najveća rimska božanstva, jedan vrhovni bog a drugi bog rata te stoga ne čudi što su upravo oba ova spomenika podigli konzularni beneficijari. Jupiter u zasebnoj zajednici sa Junonom i

⁴⁶⁶ Patsch, 1907, 436.

⁴⁶⁷ *CIL III*, 14219, 15

⁴⁶⁸ Patsch, 1907, 435; Imamović, 1977, 378 – 379.

⁴⁶⁹ *CIL III*, 14218 = *ILJug III*, 1529 .

⁴⁷⁰ *ILJug III*, 1517.

⁴⁷¹ *CIL III*, 14219, 5 = *ILJug III*, 1530; Zotović, 2002, 98.

kultnoj zajednici sa Genijem je pojava koja je specifična za Sase, odnosno Domaviju.⁴⁷² Oni predstavljaju svjedočanstvo o štovanju ovih kulturnih zajednica u Dalmaciji.

Skupina spomenika iz istočne Dalmacije je podignuta u čast Libera, zaštitnika vinogradarstva. Kada je u pitanju Liber prisutna je rasprava oko toga da li tu radi o domaćem božanstvu. Patsch i Paškvalin su mišljenja da se radi o domaćem božanstvu nad kojim je izvršena *interpretatio Romana*, dok Imamović smatra da se tu radi o rimskom božanstvu koje se javlja sa rimskim epitetima.⁴⁷³ Najveći broj njegovih spomenika je iz Užica, preciznije pet, a potom slijede Skelani, Rogatica, Požega i Prijepolje sa po jednim. Također javlja se u zajednici sa Terminusom i Jupiterom, te u posebnoj kulturnoj zajednici sa Jupiterom.⁴⁷⁴ Kult boga Herkula se susreće u Pljevljima.⁴⁷⁵

IX.2.2 Grčki kultovi

Pored prisustva spomenutih kultova, istočni dio Dalmacije nije zaobišao ni Silvanov kult. Njegov kult se u ovim predjelima manifestuje na tri načina: na votivnim arama, votivnim reljefima i u formi statue. Njegov fizički izgled (pola čovjek, pola koza) daje povod da se identificira sa grčkim Panom.⁴⁷⁶ Srebrenica, Skelani, Požega, Užice, i Prijepolje su mjesta na kojima su pronađeni spomenici u čast ovog božanstva. Međutim, ono što je posebno zanimljivo jeste što se na tim prostorima ne pojavljuje u kulturnoj zajednici sa Dijanom ili nimfama, kao što je to slučaj sa unutrašnjim dijelom provincije Dalmacije.

Grčki kult nije bio toliko rasprostranjen na ovom području kao što je to bio slučaj sa rimskim i orijentalnim kultovima. Ipak, pronađen je žrtvenik od krečnjaka sa posvetom Asklepiju i Higiji u Skelanima.⁴⁷⁷ Ako se uzmir u obzir da Asklepije i Higija simboliziraju

⁴⁷² *CIL III*, 12725 = *CIL III*, 13269 = *CIL III*, 14219, 1 = *ILJug III*, 1519 = AE 1893, 10; *CIL III*, 12724.

⁴⁷³ Patsch, 1914, 194; Paškvalin, 1963, 137; Imamović, 1977, 162.

⁴⁷⁴ Zotović, 2002, 51.

⁴⁷⁵ Zotović, 2002, 6.

⁴⁷⁶ Zotović, 2002, 52.

⁴⁷⁷ *ILJug III*, 1522.

zdravlje, onda je vjerovatno glavni razlog podizanja spomenika bio zdravstvene prirode, odnosno poboljšanje zdravlja.

U Srebrenici je pronađena i bronzana statua Pana, božanstva stada i pastira. Pan je prikazan sa svojim karakterističnim atributima, odnosno sa kozijim nogama, butovima prekrivenim krznom. Pedum se nalazi u njegovoj desnoj ruci, a u lijevoj frula. Na glavi mu se nalaze rogovi, kosa mu je duža kao i brada.⁴⁷⁸ Zbog položaja falusa koji je u erektilnom stanju, Busuladžić je zaključio da se ne radi o Silvanu, već o grčkom Panu.⁴⁷⁹

IX. 2.3 Orijentalni kultovi

Drugi po brojnosti kultovi koji se javljaju u istočnom dijelu provincije Dalmacije nakon rimskih su orijentalni. Nije zabilježeno prisustvo samo jednog kulta već više njih. Oni su bili veoma rašireni. Poznato je da su Orijentalci boravili na tim prostorima, a svakako da ih je najviše privlačio rudarski centar. Stoga ne treba čuditi velika pojava raznovrsnih kultova.

U istočnom dijelu provincije Dalmacije od orijentalnih kultova javlja se kult Izide i Serapisa. Jedina epigrafska posveta ovim božanstvima potječe iz Pljevlja.⁴⁸⁰ Godine 1958. u okolini Srebrenice dolazi do slučajnog otkrića jednog spomenika. Ono po čemu se razlikuje od drugih jeste da predstavlja jedinstven nalaz na području Bosne i Hercegovine. Riječ je votivnoj brončanoj ruci koja je vezana za kult boga Sabazija (slika 12).⁴⁸¹ Paškvalin je mišljenja, iako je ovo unikatan nalaz, da je u Domaviji postojala zajednica poštovalaca ovog kulta kao i hram.⁴⁸²

Sljedeće orijentalno božanstvo koje je štovano jeste Atis. On se nalazi prikazan na nadgrobnim spomenicima iz Crvice (Skelani), Sikirića (Srebrenica), Bratunca itd. Na pojedinim

⁴⁷⁸ Busuladžić, 2017, 17, 18, 23, 24, 31.

⁴⁷⁹ Busuladžić, 2017, 24.

⁴⁸⁰ Garašanin, 1967, 229.

⁴⁸¹ "Palac, kažiprst i srednji prst su ispruženi, dok su prstenjak i mali prst nagnuti ka dlanu. Na šaci su sa vanjske strane prikazani božanski atributi. Oko ruke se ovila zmija sa podignutom glavom do visine palca. Na vrhu palca prikazana je borova šišarka. Desno od zmijeske glave je kornjača sa ispruženom glavom i nogama u pokretu. U sredini zapešća predstavljen je gušter sa podignutom glavom. Četvrta simbolična životinja je žaba prikazana u položaju spremnom za skok." Imamović, 1977, 264.

⁴⁸² Paškvalin, 1961, 207.

je predstavljen kako je obučen u potpasani kratki hiton, himation, s frigijskom kapom na glavi, okrenut ne jednu stranu, sa desnom rukom oslonjenom na pedum. Također, nije rijedak slučaj da se na jednom spomeniku nalaze po dvije predstave Atisa.⁴⁸³

Kult boga Mitre je bio izuzetno raširen, pa se tako susreće u regionu Požege, Užica, Pljevlja, Skelana i Rogatice. Posebno je zanimljiva votivna ara iz Rogatice koja je pronađena 1967. godine sa posvetom iranskom božanstvu Mitri. Kako je spomenik nađen u blizini pećine i vrela, Bojanovski je pretpostavio da je ovaj spomenik najvjerojatnije stajao u mitreju, odnosno svetištu boga Mitre.⁴⁸⁴ Votivna ara je visoka 0, 99, široka 0, 59 i debljine 0, 29 m. Spomenik je raščlanjen na tri dijela: strehu, natpisno polje i bazu. Na strehi, odnosno njenoj prednjoj strani se nalazi rozeta koja simbolizira sunce. Bršljenov list je urezan sa obje strane rozete. Zadnja strana are i vrh strehe su hrapavi.⁴⁸⁵

U istočnim krajevima provincije Dalmacije rijetki su nalazi spomenika sa posvetom domaćim božanstvima. To navodi na pretpostavku da je na pomenutom prostoru romanizacija tekla brže negoli je to slučaj sa drugim dijelovima Dalmacije gdje je pronađen veliki broj spomenika sa prikazom ili posvetom domaćim božanstvima. Međutim, na ovim prostorima se susreću posvete stranim kultovima, prvenstveno rimskim i orijentalnim koja su svakako i bila dominantna. Tu su posebno značajnu ulogu odigrali stranci koji se trajno ili privremeno boravili na tim prostorima.

⁴⁸³ Imamović, 1977, 273 – 274.

⁴⁸⁴ Bojanovski, 1967, 47 – 49; Lj. Zotović, 1973, 62 – 63.

⁴⁸⁵ Bojanovski, 1967, 47 – 49.

X. ZAKLJUČAK

Slomom Batona i ustanika Rimljani su konačno zaposjeli cjelokupno ilirsko područje 9. god. n. e. Osvojeno područje su podijelili na dvije provincije kako bi sebi olakšali upravljanje i spriječili eventualne nove pobune ilirskih zajednica. Tada dolazi do romanizacije Ilira, ali je važno istaći kako taj proces nije bio istog inteziteta na svim područjima. Negdje je taj proces tekao brže, a negdje sporije. Dolazak Rimljana na ilirsko područje je za posljedicu imao promjene u cjelokupnom životu Ilira. Dodjeljivanjem rimskog građanstva domorodačkim zajednicama dovelo je do prerastanja peregrinske civitates u municipij. Tako na određenim prostorima dolazi do javljanja više municipalnih jedinica.

U istočnom dijelu provincije Dalmacije vremenom su nastale četiri rimske administrativne jedinice. Dvije su imale rang municipija, dok su dvije uživale najviši mogući status, odnosno status kolonije. *Municipium Malvesiatium* je administrativna jedinica u istočnoj Bosni oko koje historiografija nema usaglašene stavove. Sergejevski, Papazoglu, Patsch i Pašalić su samo neki od autora koji ovaj municipij ubicirali u Visibabu kod Užičke Požege. Bojanovski i Loma su suprotno ovim autorima iznijeli drugačije zaključke i locirali municipij u Skelane. Nema dokaza koji bi ukazivali da se *Malvesiatium* zaista nalazio u Užicama i stoga je sasvim sigurno da ga treba ubicirati u današnje Skelane. Starija historiografija sjedište municipija dakle locira na područje Srbije, dok se savremena priklanja mišljenju Bojanovskog. U prilog Skelana kao središtu municipija govore bazilika, carske baze, ostaci rimskih objekata, a razlog zbog kojeg su natpisi dekuriona česti na desnoj obali Drine jeste činjenica da oni nisu živjeli u administrativnim centrima. Još jedno pitanje koje je izazvalo oprečne stavove jeste pitanje stjecanja statusa municipija. Bojanovski, Škegro i Imamović zastupaju mišljenje da se to dogodilo za vrijeme Flavijeske dinastije, tačnije za vrijeme vladavine cara Vespazijana, dok Mesihović iznosi tezu po kojoj se to zapravo dogodilo u periodu vladavine Antonina Pija. Ipak, po svemu sudeći *municipium Malvesiatium* je osnovan za vrijeme Flavijejske dinastije, jer je to svakako bilo u skladu sa njihovom politikom. Na čelu municipija se nalazilo Vijeće dekuriona, a u samom gradu podignute su počasne baze carevima Antoninu Piju, Septimiju Severu i Karakali. Sistematska istraživanja ovog arheološkog lokaliteta je vršio Karl Patsch koji je otkrio dvije bazilike i 80

rimskih spomenika. Njegovi nalazi su ostali zakopani sve do 21. stoljeća kada se pažnja ponovno poklanja ovom lokalitetu.

Nedaleko od *municipiuma Malvesiatium* nalazila se kolonija *Domavia*. Veliki značaj u otkrivanju ovog antičkog grada je imalo rudarsko društvo „Bosnia“ i rudarski poslovođa Ludvig Ljudevit Pogatschnik. Status municipija je vjerovatno stekla prije 218. godine, najvjerovatnije za vrijeme Septimija Severa. Rang kolonije dosegla je za vrijeme cara Trebonijana Gala jer se kao kolonija spominje na počasnim bazama ovog cara i njegovog sina Volusijana. U Domaviji su otkriveni mnogobrojni rimski objekti među kojima se ističu gradska vijećnica, nekropole, tržnica, forum a svakako da je najimpozantnija građevina bile terme koje su se sastojale od 45 prostorija. Razvoj Domavije je bio uvjetovan rudnim bogatstvom koje je to područje posjedovalo. Upravo je tu bilo administrativno središte svih rudnika Panonije i Dalmacije koji su za vrijeme Marka Aurelija objedinjeni i stavljeni pod upravu *metalla Pannonicorum et Delmaticorum*. Komod je izvršio reorganizaciju rudnika te je uprava za panonsko – dalmatinske rudnike srebra tada izdvojena od uprave za rudnike željeza. Domavija je i tada najvjerovatnije bila administrativno središte za rudnike srebra. Dakle, prošla je kroz tri faze svog administrativnog razvoja. Do vremena Marka Aurelija Domavija je bila centar za rudnike srebra provincije Dalmacije, a za vrijeme ovog cara je bila središte objedinjene uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Od Komodovog vremena ona je središte rudarske uprave za rudnike srebra Dalmacije i Panonije.

Srednje Podrinje je nastanjivao ilirski narod poznat pod imenom Dindari. Potvrda toga se nalazi na spomeniku koji je pronađen u Skelanima a na kojem stoji natpis *princeps civitatis Dindariorum*. Dindare spominju samo dva pisana izvora a to su Plinije Stariji i Ptolemej Klaudije. Plinije Stariji Dindare svrstava u naronitanski konvent kao zajednicu koja je brojala 33 dekurije, dok Ptolemej Klaudije navodi kako su oni živjeli u provinciji Dalmaciji.

Pored spomenutih administrativnih jedinica poznatog, postojale su i dvije čije je ime nepoznato. U Rogatici se nalazila kolonija čije puno ime nije poznato, nego samo tri početna slova imena *Ris*. Kao kolonija se spominje na spomeniku Tita Klaudija Maksima za kojeg se navodi da je bio dekurion kolonije *Ris*(..?). Međutim, naučnici poput Mommsena, Sergejevskog, Alföldy-a i Wilkesa su tu koloniju poistovjetili sa *Risinium* tj. Risan u Boki Kotorskoj. Sa druge

strane Patsch, Bojanovski, Imamović i Mesihović su skloni tome da se radi o koloniji u Rogatici. Ako se uzme u obzir da još uvijek nije dokazano da je naselje u Boki Kotorskoj uživalo status kolonije, onda je mnogo vjerovatnije da se radi o Rogatici. Kada je u piranju stjecanje tog statusa može biti da se to dogodilo u periodu vladavine cara Hadrijana.

Druga administrativna jedinica nepoznatog imena se nalazila u Kominama kod Pljevlja. Puno ime municipija nije zabilježeno na natpisima nego samo početno slovo *S* te se stoga u literaturi ustalio naziv *Municipium S*. Ipak, ovu skraćenicu *S* mnogi su interpretirali na različite načine. Evans i Wilkes su iznijeli mišljenje po kome se *S* odnosi na municipij *Splonum*. Međutim, kada se izvrši analiza izvora jasno je da takvo mišljenje treba odbaciti. Mnogo bliži rekonstrukciji imena bio je Alföldy koji smatra da je to *municipium Siculotarum*, međutim gotovo je nemoguće tvrditi da je i ta teorija sasvim sigurno tačna. Do nekih novih nalaza najbolje je oslovljavati sa *municipium S*. Druga dilema koja se javlja jeste da li su Pirusti ili Sikuloti nastanjivali to područje. Iako je literatura sklonija ka tome da su tu bili Pirusti, mnogo je vjerovatnije da su Sikuloti ti koja su obitavali na spomenutom prostoru jer su Pirusti najvjerovatnije živjeli južnije i bili bliže obali. Također, rudnici kod Lissusa su vjerovatno bili u njihovom posjedu pa su stoga njihovi rudari odvođeni u Dakiju. Dobar dio stanovništva je bio ilirskog porijekla, ali na osnovu imena koja se pojavljuju na spomenicima može se govoriti osobama tračkog i keltskog porijekla koji su bili doseljenici. Ovo naselje je bilo predmet arheoloških istraživanja u drugoj polovini 20. stoljeća kada su otkriveni nalazi iz rimskog perioda.

U istočnom dijelu provincije Dalmacije su najviše bila zastupljena rimska i orijentalna božanstva. Najštovanije božanstvo je bio Jupiter iz razloga što je pronađen najveći broj spomenika sa posvetom samostalnom kultu ovog rimskog vrhovnog božanstva. U ovom dijelu provincije javlja se i kulturna zajednica Kapitolijske trijade, kao i kulturne zajednice Jupiter – Mars, Jupiter – Junona i Jupiter – Genije. Pojavljuju se još Liber, Asklepije i Higija. Od orijentalnih kultova prisutni su Izida i Serapis, Sabazije, Atis i Mitra. Njihova pojava uopće nije iznenađujuća ako se uzme u obzir da su ti prostori itekako bili privlačni stranicima zbog rudarstva.

Literatura u kojoj susrećemo informacije općenito o prostoru provincije Dalmacije je brojna, od one koja je nastala prije detaljnih arheoloških iskopavanja, do one koja je nastala u vremenu

poslije arheoloških iskopavanja. Nažalost, njen istočni dio je vrlo često ostajao na marginama. Glavni razlog je stanje izvorne građe, odnosno pisani izvori uopće ne spominju pomenute administrativne jedinice. Tako da jedini izvor predstavljaju natpisi koji vrlo često mogu odvesti istraživača u pogrešnom pravcu. U starijoj historiografskoj produkciji, u skladu sa vremenom u kojem je nastajala, susrećemo određene propuste, dok je novija literatura ponekad opterećena dnevno - političkim prilikama na ovim prostorima. Literaturu je potrebno sagledati u cjelini i uporediti sa malobrojnom izvornom građom koja nam je dostupna. Na taj način, potpunim uvidom u ono što nam je dostupno, možemo sticati bolju sliku o kvaliteti literature koja je pred nama, odvojiti korisno od beskorisnog i iznijeti vlastiti stav o tematici koja se obrađuje.

XI. SUMMARY

The longstanding conflicts between the Romans and the Illyrians ended in suppression of the Baton's uprising in 9 AD. The Roman province of Illyricum was subdivided into the Upper and Lower Illyricum, subsequently Pannonia and Dalmatia. The eastern part of Dalmatia province encompassed parts of eastern Bosnia, western Serbia and northwestern Montenegro. These areas underwent a similar cultural and historical development, underlying four different phases: the Austro-Hungarian period, the Interwar period, the time of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the period after 1992 until today.

There were four Roman administrative units in eastern part of Dalmatia province: *Municipium Malvesiatium*, *Domavia*, *colonia Ris(..?)* i *Municipium S(..?)*. Numerous authors have argued over the location of the *municipium Malvesiatium*. Nevertheless, discovered emperor bases, the city market and basilica are just some of the evidence going in the favor of Skelani as the municipium's center. The status of municipium was plausibly acquired during the reign of the Flavian dynasty, notwithstanding the theory that it might have happened in the time of Antoninus Pius. Archeological surveys in the early 19th century revealed the existence of a number of archeological material and remains from the Roman period. Much greater popularity was experienced by the neighboring province of *Domavia*, whose development was conditioned by minerals. *Domavia* recorded three phases of its administrative development. By the time of Marcus Aurelius, it represented the silver mine center for Dalmatia, and in the time of this emperor it was the center of a unified administration of all mines across Dalmatia and Pannonia. During the reign of Commodus, it is the center of mining administration for Dalmatia and Pannonia's silver mines. *Domavia* received the status of municipium in the reign of Septimius Severus, and it was first recorded as a colony on the inscriptions of Trebonianus Gallus and his son Volusianus. The people dwelling in Eastern Bosnia were known as Dindari, mentioned first by Pliny the Elder and Ptolemy.

Unnamed administrative units were found in Rogatica and Pljevlja. The lack of resources has caused an argument about the name, the status and people dwelling in those areas. The settlement in Rogatica enjoyed the status of a colony and was most likely inhabited by some of

the peoples mentioned by Pliny the Elder. The full name of Pljevlja municipium is unknown. However, the solution given by Alföldy, which is *m(unicipium) S(iculotarum)* is highly possible. Accordingly, the Siculi were the people who inhabited the very area, not the Pirustae mentioned in the historiographic literature.

Mineral deposits were attracting foreigners who permanently or temporarily inhabited these areas. They were coming from different parts and therefore worshipped different deities. As dominant deities appear Roman and Oriental.

XII. BIOGRAFIJA

Arnela Selimović je rođena 27. marta 1994. godine u Srebrenici. Osnovnu školu je završila u Vogošći, a zatim Gimnaziju Obala u Sarajevu. Na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu diplomirala je 2016. godine na temu "Municipium Malvesiatium". Master studij je upisala u septembru iste godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na Odsjeku za historiju, birajući nastavno usmjerenje. Područje njenog interesiranja je historija prostora današnje Bosne i Hercegovine u antičkom periodu. Jedan je od osnivača sarajevske sekcije International Students of History Association (ISHA). Pored ISHA Sarajevo član je i strukovnog udruženja stručnjaka iz oblasti prahistorijske i antičke arheologije, te antičke historije pod nazivom Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS". Bila je 2017. godine koordinatorica drugog ciklusa javnih predavanja pod naslovom „Arheološki ostaci autohtonog stanovništva praistorijskog i antičkog perioda u dolini rijeke Bathinvs“. Riječ je o projektu Udruženja BATHINVS koji se bazira na višegodišnjoj platformi sa ciljem da se popularizira antičko naslijeđe BiH. U decembru 2017. godine učestovala je na konferenciji Svakodnevni život u Sarajevu tokom rata 1992 - 1995. čiji je organizator bila ISHA Sarajevo. Na spomenutoj konferenciji izlagala je rad "Ishrana građana Sarajeva tokom opsade 1992 – 1995". Autorica je dva rada iz oblasti antičke historije:

SELIMOVIĆ 2018. : Arnela Selimović, Prikaz knjige: Marin Zaninović, Ilirski ratovi, Školska knjiga, Zagreb, 2015, 495 str, RADOVI Filozofskog fakulteta Univerziteta U Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 5, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 337 – 339, Sarajevo.

SELIMOVIĆ 2018. : Arnela Selimović, Izvještaj sa naučnog skupa povodom pedesetogodišnjice smrti prof.dr. Esada Pašalića (Sarajevo, 20 / 21. 10. 2017.), Acta Illyrica, Godišnjak udruženja Bathinvs, Vol.2 (u štampi, rad pozitivno ocijenjen od strane recenzenta).

XIII. PRILOG RADU

Slika 1. (preuzeto iz: Bojanovski, 1967, 44)

Slika 2. (Preuzeto iz: Patsch 1907, 454)

Slika 3. (Preuzeto iz: Patsch, 1907, 453)

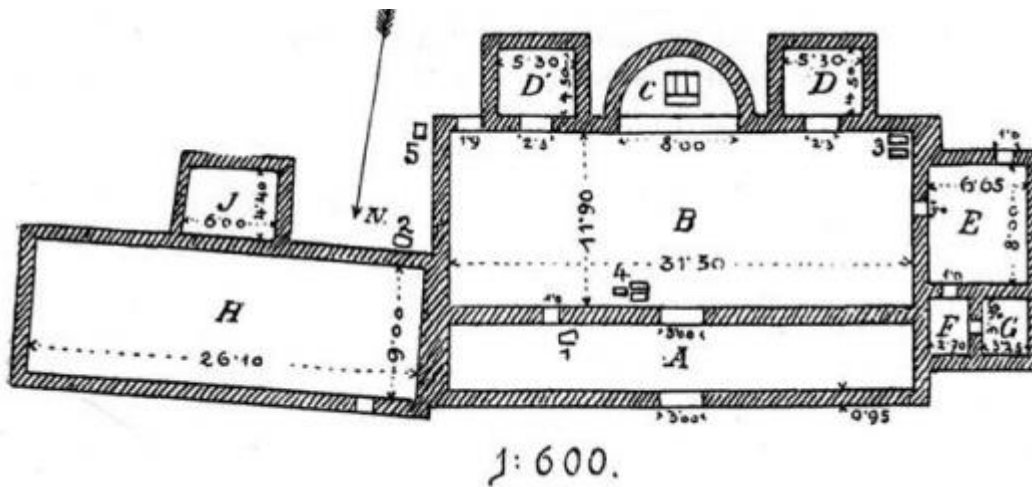
Slika 4. (preuzeto iz: Patsch, 1907, 449)

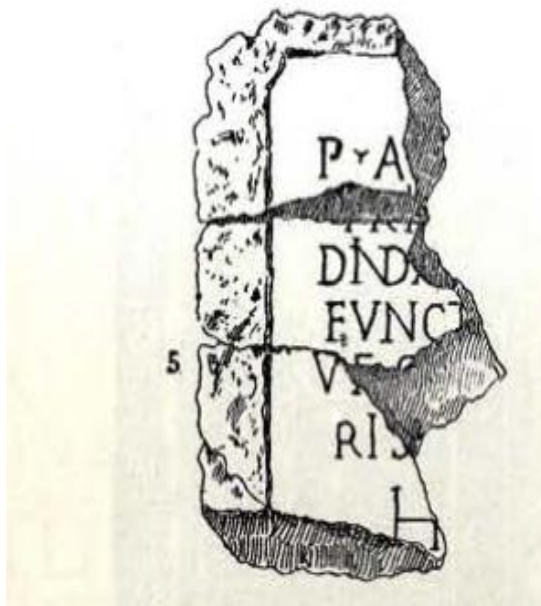
Slika 5. (preuzeto iz Patsch, 1907, 445)

Slika 6. (preuzeto iz: Patsch, 1907, 460)

Slika 7. (preuzeto iz Imamović, 2002, 17)

Slika 8. (preuzeto iz Patsch, 1907, 446)

Slika 9. (preuzeto iz Patsch, 1914, 187)

Slika 10. (preuzeto iz Ferjančić&Samardžić, 2014, 274)

Slika 11. (preuzeto iz Patsch, 1909, 130)

Slika 12. (preuzeto iz Patsch, 1909, 123)

Slika 13. (preuzeto iz Zotović, 2002, 57)

XIV. BIBLIOGRAFIJA

XIV.1 Skraćenice

- AE* *L'année épigraphique*, Paris
- AEM* Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien.
- ANU BiH* Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
- ARR* Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- AV* Arheološki Vesnik (Acta Archaeologica), Inštitut za arheologiju ZRC SAZU (Institute of Archaeology at the Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts).
- CBI* Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
- CIL III* *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- CLE* *Carmia Latina epigraphica* (izd. F. Bücheler), Leipzig, 1895 - 1897.
- ČGT* Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne, Tuzla.
- EDCS* Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
- EDH* Epigraphische Database Heidelberg (project: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy)
- EDR* Epigraphic Database Rome /L'Epigraphic Database Roma (project: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy (EAGLE)).
- GZM* Glasnik - Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- HAD* Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb.
- HAZU* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- ILJug* *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451);
Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–

1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (izd. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).

JAZU	Jugoslovenska akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
LCL	The Loeb Classical Library, Cambridge (Massachusetts) – London
Lupa	Ubi Erat Lupa (ed.F. et O. Harl) www.ubi-erat-lupa.org (Picture database of antique stone monuments)
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Arheološki muzej Split.
VAMZ	Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

XIV.2 Izvori

Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. CARY), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.

Dio Cassius, Roman History, *Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), (ed. H. B. FOSTER), Houston (Tex.), 2010.

Plinije Stariji, *Plinije Stariji „Zemljopis starog svijeta“* (ed. U. PASINI), Split, 2004.

Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia, Libri III/IV* (ed. G. WINKLER – R. KÖNIG), München – Zürich, 1988.

Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. BERGGREN), New Jersey, 2010.

Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. JONES), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.

Svetonije, *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, (ed. S. HOSU), Zagreb, 1978.

Tit Livije, *Istorija Rima od osnivanja Grada*, (ed. M. MIRKOVIĆ), Beograd, 1991.

Tit Livije, *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, (ed. M. MIRKOVIĆ), Beograd, 1995.

Tit Livy, *History of Rome (Complete)*, (ed. N. BURTON), Chicago (Illin.), 2012

Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (ed. J. MIKLIĆ), Zagreb 2006.

XIV.3 Literatura

ABASCAL / ALFÖLDY 1998.: Juan Manuel Abascal / Géza Alföldy, *Zeus Theos Megistos en Segobriga*, Archivo español de arqueología, vol. 71, 157 - 168, Madrid.

ALFÖLDY 1965.: Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (I-III), 1988: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, (ed. Borivoj Čović), Tom I -III; Mape 1-4, Sarajevo.

BABIĆ 2008.: Mirko Babić, *Preliminarni izveštaj o arheološkim istraživanjima u Skelanima 2008. godine*, Zbornik radova *Municipium Malvesatium*, Skelani, Srebrenica, 37-58, Tuzla.

BAUM&SREJOVIĆ 1959.: Milica Baum / Dragan Srejović, *Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, III, 23 – 54, Tuzla.

BLAU 1867.: Otto Blau, *Montasberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1866, 1867*, 838 – 854, Berlin.

BOJANOVSKI 1967b.: Ivo Bojanovski, *Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine*, ČGT VII, 41-53, Tuzla.

BOJANOVSKI 1965.: Ivo Bojanovski, *Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga VII, 101 – 110, Tuzla.

BOJANOVSKI 1967a.: Ivo Bojanovski, *Rimski kameni spomenici iz Rogatice*, Naše starine vol. 11, 143 — 164, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1968.: Ivo Bojanovski, *Municipium Malvesiatium sa najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo)*, ARR JAZU, vol. 6, 241-262, Zagreb.

BOJANOVSKI 1972: Ivo Bojanovski, *Severiana Bosnensia*, ČGT, Vol. 9, 37-53, Tuzla.

BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANUBiH, Djela XLVII, CBI 2.Sarajevo.

BOJANOVSKI 1978.: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II Prahistorijska i rimska ceasta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima*, ANU BIH, Godišnjak XVII, CBI, 15, 63 – 175

BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, CBI 17, 125 – 197, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, ARR JAZU, vol.8-9, 89-120, Zagreb.

BOJANOVSKI 1987.: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacijai naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji V: Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija*, ANU BIH, Godišnjak XXV, CBI 23, 63 — 174, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6 Sarajevo.

BOJANOVSKI 1999.: Ivo Bojanovski, *Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, „Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st. 8-11. XI 1973.“, 133-175, Zenica.

BOJANOVSKI 2001.: Ivo Bojanovski, *Rimski grobni nalaz iz Konjević – Polja u istočnoj Bosni*, GZM, ns.48 / 49 (1996-2000), 164 – 212, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2007.: Adnan Busuladžić, *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique lamps in the collections in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2008. : Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo. .

BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2014.: Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2017.: Adnan Busuladžić, *Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice*, Historijska misao, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 11 – 46, Tuzla.

CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1966.: Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, *Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije*, Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije, 21 – 28, Herceg – Novi.

CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1967.: Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, *Nekoliko novih rimskih natpisa iz Komina*, Starinar 18, 201 – 205, Beograd.

CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1976.: Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, *Rezultati novih arheoloških istraživanja na području Municipijuma S. u selu Komini*, Simpozijum Seoski dani Sretna Vukosaljevića IV, 93 – 99.

CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1979.: Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, *Rezultati arheoloških istraživanja u selu Komini (Municipium S.)*, Starine Crne Gore VI, 93 – 99, Cetinje.

CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ 1998.: Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, *Komini – Municipium S, nekropole*, Beograd.

ČREMOŠNIK 1984. : Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

DOMASZEWSKI 1884.: Alfred von Domaszewski, *Inschriften aus Bosnien (Domavia)*, AEM VIII, 243 – 246, Wien.

DOMIĆ KUNIĆ 2003.: Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 2006: Alka Domić Kunić, *Bellum Panonicum (12 - 11 pr.kr.) posljednja faza osvanja južne Panonije*, VAMZ, 3s, XXXIX, 59 — 164, Zagreb.

DUŠANIĆ 1977. : Slobodan Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, in *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, 52 — 94, Berlin – New York.

DUŠANIĆ 1980.: Slobodan Dušanić, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji*, Istorijski glasnik vol. 1 — 2, 7 — 55, Beograd.

DŽINO & DOMIĆ KUNIĆ 2013: Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku - povijesni narativ*, Zagreb.

EVANS 1885.: A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Ilyricum*, Archaeologia XLIX.

FERJANČIĆ & SAMRDŽIĆ 2014. : Snežna Ferjančić, Gliogr Samrdžić, *New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia / Nove epigrafske najdbe iz Rogatice v rimski Dalmaciji*, Arheološki vestnik, vol. 65, 471 – 477, Ljubljana.

GARAŠANIN 1967.: Milutin Garašanin, *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Knjiga prva, Titograd.

GAVRILOVIĆ VITAS, POPOVIĆ 2015.: N. G. Vitas, Bojan Popović, *Kasnoantički domus u Skelanima (Municipium Malvesiatium)*, Starinar LXV, Arheološki institut u Beogradu, 197-220, Beograd.

GLAVAŠ 2016.: Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 3 – 44, Zagreb.

GRBIĆ 2014.: Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I-III vek)*, Balkanološki institut SANU, Beograd.

GUGOLJ 1999.: Branka Gugolj, *Prilog proučavanju rimskih nadgrobnih spomenika pljevljaskog kraja*, Glasnik Zavičajnog muzeja, Knjiga 1, 29 – 37, Pljevlja.

HIRT 2010.: Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford Classical Monographs, Oxford.

HOERNES 1880.: Moritz Hoernes, *Römische Alterthümer in Bosnien und der Herzegovin*, AEM IV, 187 – 196.

IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

IMAMOVIĆ 2002.: Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu historiju Istočne Bosne, 7-36, Tuzla.

IMAMOVIĆ / OMERČEVIĆ 2017.: Mersiha Imamović / Bego Omerčević, *Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave*, Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina I/ Broj 1, Sarajevo.

KATIČIĆ 1965.: Radoslav Katičić, *Zur Frage der keltischen und pannonsischen Namengebiete im römischen Dalmatien*, ANUBIH, III, CBI I, 53-76, Sarajevo.

LOMA 2002.: Svetlana Loma, *Problem identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S .*, Glasnik Zavičajnog muzeja, knj.3., 9 – 23, Pljevlja.

LOMA 2009.: Svetlana Loma, *Municipium Malve(n)siatium u svjetlu epigrafskih spomenika*, Zbornik radova *Municipium Malvesatium*, Skelani, Srebrenica, 107-122, Tuzla.

LOMA 2010.: Svetlana Lona, *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, Filozofski fakultet, Beograd.

MARKOVIĆ 2015.: Svjetlana Marković, *Vodič kroz arheološki muzej „Rimski municipium“*, Skelani, Srebrenica: Arheološki muzej „Rimski municipium“.

MARTINOVIĆ 2011.: Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori. Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro*, Kotor.

MESIHOVIĆ / ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović / Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2007: Salmedin Mesihović, *Dezitijati, Sarajevo (in manuscript). Supplemented version of doctoral dissertation: Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb.

MESIHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *CIVES COLONIAE RIS...- Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 36, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXVIII, 55 – 74, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2011a.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija, Posljednja borba*, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2011b.: Salmedin Mesihović, *Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine*, VAHD, Split.

MESIHOVIĆ 2011c: Salmedin Mesihović, *ANTIQUI HOMINES BOSNAE*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2014a.: Salmedin Mesihović, *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2014b.: Salmedin Mesihović, *Ilirike*, Elektronsko izdanje, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2014c.: Salmedin Mesihović, *Proconsules, Legati et Praesides, Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo: Filozofski fakultet.

MESIHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, *Orbis Romanvs*, Elektronsko izdanje, Sarajevo.

MIRKOVIĆ 1975.: Miroslava Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba*, Godišnjak CBI XIV, 12, 95-108.

MIRKOVIĆ 2013.: Miroslava Mirković, *Municipium S. Rimski grad u Kominima kod Pljevlja*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

PAPAZOGLU 1957.: Fanula Papazoglou, *Le municipium Malvesiatium et son territoire*, ŽA VII, sv.1, 114 – 122, Skoplje.

PAŠALIĆ 1954.: Esad Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM, N.S. Arheologija, sv. IX, 47-75, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej.

PAŠALIĆ 1966.: Esad Pašalić, Rimsko doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1984.: Esad Pašalić, Rimsko doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmanski vlast*, II izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo.

PAŠKVALIN 1961.: Veljko Paškvalin, *Bronzana votivna ruka iz Sasa*, GZM XV, Sarajevo.

PAŠKVALIN 1963.: Veljko Paškvalin, *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, GZM, N.S. Arheologija XVIII, 127 – 153, Sarajevo.

PAŠKVALIN 2012.: Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, CBI ANUBIH, Knjiga 9, Sarajevo.

PATSCH 1893: Carl Patsch, *Bericht über eine Reise in Bosnien*, AEM XVI, 75-93; 125-141, Wien.

PATSCH 1894.: Carl Patsch, *Sandžak novopazarski u rimsko doba*, GZM 6, 466 – 488, Sarajevo.

PATSCH 1895.: Carl Patsch, *Epigrafski nahogjaji iz godine 1895*. (Sa 21. slikom u tekstu), GZM, VII, sv. IV, 573-586, Sarajevo.

PATSCH 1897.: Carl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH V, Wien.

PATSCH 1902.: Carl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH VIII, 115 – 121, Wien.

PATSCH 1907.: Carl Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM XIX, sv. 4, 431-470.

PATSCH 1909.: Carl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, WMBH X7 104-183.

PATSCH 1910.: Carl Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, GZM XXII sv.I, 177 – 208, Sarajevo.

PATSCH 1912.: Carl Patsch, *Archaologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Delmataeen*, WMBH 12, 117 – 130.

PATSCH 1914.: Carl Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u Bosni i Hercegovini.*, GZM, god XXVI, Sarajevo.

RADIMSKY 1891.: Vaclav Radimsky, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, GZM. III. Sv. I. 1 – 19, Sarajevo.

RADIMSKY 1892.: Vaclav Radimsky, *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891.*, GZM. IV. Sv. I. 1-24, Sarajevo.

RADIMSKY 1894.: Vaclav Radimsky, *Izveštaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893.*, GZM Sv. I. 1 – 48, Sarajevo.

RAMOVIĆ 1960.: Mehmed Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog perioda i srednjeg vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, br.4, 33 – 41, Tuzla.

RUŽIĆ 2013.: Mira Ružić, *Komini (Municipium S...) u svjetlu novih istraživanja*, Glasnik Zavičajnog muzeja, Knjiga 8 – 9, 27 – 46, Pljevlja.

SERGEJEVSKI 1927.: Dimitrije Sergejevski, *Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja*, GZM, god.XXXIX, sv.2, 255 – 267, Sarajevo.

SERGEJEVSKI 1930.: Dimitrije Sergejevski, *Epigrafski i arheološki nalasci*, GZM, god. XLII, 157 – 166, Sarajevo.

SERGEJEVSKI 1934.: Dimitrije Sergejevski, *Rimski spomenici iz Bosne*, Spomenik SKA LXXVII, 1 – 28.

SERGEJEVSKI 1936.: Dimitrije Sergejevski, *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice*, GZM, XLVIII, sv. I, 3 – 14, Sarajevo.

SERGEJEVSKI 1940.: Dimitrije Sergejevski, *Rimski natpisi novi i revidirani*, GZM god. LII, sv.1., 15-26, Sarajevo.

Spomenica stogodišnjice rada zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988-Izdavačka djelatnost Zemaljskog muzeja, 1889-1985, (ed. A. Dautbegović), 1988, Sarajevo.

SREJOVIĆ – BAUM 1960.: Dragan Serojević – Milica Baum, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, ČGT, Knjiga IV, Tuzla.

SREJOVIĆ 1965.: Dragoslav Serojević, *Ispitivanje nekropole u Sasama 1961 – 1962*, ČGT, Knjiga VI, Tuzla.

ŠAČIĆ 2016.: Amra Šačić, *Upravna ureditev ozemlja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1. - 3. stoletje) Administrative Organization of Today`s Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I - III century)*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Ljubljana.

ŠAČIĆ 2017.: Amra Šačić, *The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century*, Acta Ilyrica, Godišnjak Udruženja BATHINVS, Godina I/Broj 1, Sarajevo.

ŠAČIĆ BEĆA 2018.: Amra Šačić Beća, *Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja*, Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga 5, 111 – 134, Sarajevo.

ŠAJIN 2014.: Željka D. Šajin, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, Doktorska disertacija, Beograd.

ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana: Narodni muzej

ŠKEGRO 1991.: Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, ANUBIH, Godišnjak XXIX, CBI 27, 53 – 161.

ŠKEGRO 1995.: Ante Škegro, *Rimski rudnički novac*, Op. Arch. 18, 173 – 180, Zagreb.

ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Op. Arch. 22, 89 – 117, Zagreb.

ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.

TRUHELKA 1891.: Ćiro Truhelka, *Rimska cesta u kotaru srebreničkom*, GZM, god. III, sv. 3, 239-245, Sarajevo.

VELETOVAC 2014.: Edin Veletovac, *Istočnobosanska rudarska oblast*, ANUBIH, CBI 43, 113-120, Sarajevo.

VELETOVAC 2017.: Edin Veletovac, *Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justinijana (493. – 565.god.)*, Rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu, Sarajevo.

VUJOVIĆ / CVIJETIĆ 2011.: Miroslav B. Vujović / Jelena Lj. Cvijetić, *Mortaria from Komini – Municipium S. (Montenegro)*, Glasnik srpskog arheološkog društva, Broj 26, 105 – 112, Beograd.

VULIĆ 1933.: Nikola Vulić, *Oktavijanov ilirski rat*, Glas SKA, CLV/78.

VULIĆ 1941-1948: Nikola Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, SANU Spomenik, vol. 77, 1-343, Beograd.

WILKES 1969: J. J. Wilkes, *Dalmatia - History of the provinces of the Roman Empire*, Dalmatia, London.

ZANINOVIĆ 1966.: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati I*, ANU BIH IV, CBI 2, 27 — 92, Sarajevo.

ZANINOVIĆ 1967.: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati II*, ANU BIH V, CBI 3, 5 — 101, Sarajevo.

ZANINOVIĆ 1995.: Marin Zaninović, *Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia*, Op. Arch. 19, 111 – 115, Zagreb.

ZANINOVIĆ 2015. : Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb.

ZOTOVIĆ 1973.: Ljubica Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Arheološki institut, Beograd.

ZOTOVIĆ 1995.: Radmila Zotović, *Rimski nadgrobni spomenici istočnog dela provincije Dalmacije*, Užice: Kadinjača.

ZOTOVIĆ 2002.: Radmila Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* (BAR International Series), Oxford.

ZOTOVIĆ 2003.: Radmila Zotović, *Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia*, Balcanica, 19-38, Beograd.